

Чернігівська обласна єврейська община
Благодійний єврейський фонд «Хасде Естер»
Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

Матеріали
ІХ Міжнародного наукового семінару
24 квітня 2014 р.
м. Чернігів

Видавництво «Десна Поліграф»
Чернігів
2014

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)
Е 22

Редакційна колегія: **С.Г. Бельман, С.Л. Лаєвський,
І.І. Ліпкина, В.Г. Мудрицька (відповідальна за випуск),
О.В. Чеван.**

Е 22 Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали IX Міжнародного наукового семінару/Чернігівська обласна єврейська община, БЄФ «Хасде Естер»; Редакційна колегія: С.Г. Бельман, С.Л. Лаєвський, І.І. Ліпкина, В.Г. Мудрицька, О.В. Чеван. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2014 р. – 168 с.: 8 с.іл.

ISBN 978-966-2646-94-8

У збірник «Євреї Лівобережної України. Історія та культура. IX Міжнародний науковий семінар» увійшли матеріали, присвячені історії та культурі євреїв Чернігівщини XIX–XXI ст.

Для викладачів вузів, вчителів, наукових співробітників, музейників, краєзнавців та усіх, хто цікавиться єврейською історією та культурою.

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)

© Чернігівська обласна
єврейська община, 2014
© Чернігівський історичний музей
ім. В. В. Тарновського, 2014

ISBN 978-966-2646-94-8

Справа Бейліса і сучасність: деякі уроки знаменитого процесу

Наприкінці минулого року майже непоміченим пройшов 100-літній ювілей від часу успішного завершення судового процесу над М. Бейлісом. Свого часу до нього була прикута увага всього світу, а успішно він закінчився тому, що було виправдано ні в чому не повинну людину, що, на жаль, трапляється не так уже й часто. Один з сучасних публіцистів писав: «У 1913 році гуманізм востаннє одержав перемогу, потім Росія покотилася під укіс»¹. Цю подію часто порівнюють з не менш знаменитою справою Дрейфуса², але чи не єдине, що об'єднує ці два резонансні процеси, – це те, що судили євреїв³.

Наукової та науково-публіцистичної літератури з історії судового процесу у Києві не так багато, а доступної – ще менше⁴. Однак, коли взяти до уваги історію чорносотенного руху й загальні праці з історії Росії та мемуари, то кількість її зростає⁵. А найбільша небезпека, мабуть, криється в тому, що шовіністичні сили, що стрімко відроджуються в Росії, знову беруть на озброєння ті заяложені постулати, що ними послуговувалися ще організатори справи Бейліса. Століття, що пройшло з тих пір, і фіаско не навчило їх нічому. Перевидання в стислому вигляді Стенографічного звіту судового процесу над Бейлісом, здійснене в Росії під вельми промовистою назвою «Убиение Андрея Киевского: Дело Бейлиса – «смотр сил»⁶. До речі, звіт було видруковано за ініціативи редакції газети «Киевская мысль» відразу по закінченні процесу (повністю три томи нараховують 1336 сторінок⁷), однак до даного видання увійшли тільки ті матеріали, що тенденційно відображають перебіг суду.

Справа Бейліса – не тільки судовий процес у Києві 25 вересня – 28 жовтня 1913 р. по звинуваченню прикажчика цегельні в здійсненні ритуального вбивства. Це насамперед протистояння самодержавно-царської Росії й чорносотенних сил, що її ревно підтримували, та демократично-ліберального російського громадянства. Річ у тім, що наприкінці ХІХ ст. Росія була найбільш антисемітською державою Європи. Сучасні автори пояснюють цю прикру обставину такими причинами: імперія «великою мірою лишалася середньовічною країною, в якій євреї традиційно наражалися на релігійно мотивовану ненависть того самого роду, що й у середньовічній Європі»; Росія як самодержавна монархія була «найбільшим оплотом спротиву ліберальним і демократичним тенденціям...». Нарешті, саме тут, в межах смуги осідлості, мешкало понад 5 млн. євреїв (третина всіх євреїв світу) ⁸.

Останній російський імператор Микола ІІ був відвертим антисемітом, відтак усі урядовці, що прагнули зробити кар'єру при дворі, всіляко потурали цій його «слабкості». Організація процесу на совісті міністрів юстиції І. Щегловітова, внутрішніх справ М. Маклакова, прокурорів: відрядженого з столиці та Київської судової палати, котрі прагнули догодити самодержцю.

«Чорна сотня» – збірна назва для численних союзів, дружин, товариств і організацій, партій, члени яких були затятими шовіністами, антисемітами й реакціонерами, – теж знаходила відгук у серці імператора ⁹. Ще в листопаді 1905 р., відразу після Маніфеста 17 жовтня, глава «Союза русского народа» вручив Миколі ІІ знак «почесного члена» ¹⁰. Усі чорносотенці завжди могли розраховувати на царську підтримку, помилування в разі скоєння навіть вбивства. Тільки впродовж одного року «Союз русского народа» отримав 2,5 млн. руб. державної субсидії ¹¹. На чолі цього малопривабливого руху стояли аристократи, генерали, професура, що керувалися бозна-якими ідеями, але внизу союзники, націоналісти

прагнули тільки одного: безкарно пограбувати, несправедно нажитися. Такі погляди поширювалися не тільки на євреїв Російської імперії – українці теж входили до числа заклятих ворогів чорносотенців. Так, у лютому 1914 р. керівник студентської чорносотенної організації «Двоголовий орел» В. Голубев (він зіграв фатальну роль в арешті М. Бейліса) публічно звинуватив київського губернатора Суковкіна в пособництві сепаратистам, назвавши виступи студентської молоді на вшанування пам'яті Т. Шевченка в Києві «изменнической демонстрацией жидо-мазепинцев»¹².

З іншого боку, відомо, що до числа активних чорносотенців належали «персонажі з прізвищами Демченко, Єремченко, Зайченко, Куделенко, Міщенко, Оболонський, Опанасенко...». Однак вони себе українцями не вважали, бо «хотіли бути більшими росіянами, ніж москвичі та петербуржці, й більшими вірнопідданими імперії, аніж будь-хто»¹³. Українці провадили тяжку боротьбу проти національного гніту й хотіли розраховувати на підтримку українського єврейства¹⁴. Нічого гріха таїти, в єврейських та українських засобах масової інформації нерідко спалахували дискусії, але вони точилися в площині – що вигідніше для представників пригноблених націй: асимілюватися в «русский мир» чи відстоювати власну національну ідентичність. Найпростіше українським діячам було знайти спільну мову з тими єврейськими колегами, котрі сповідували сіонізм: «Саме від тієї миті, коли єврей оголошує себе росіянином, – писав В. Жаботинський, – він перетворюється на громадянина другого гатунку. Я націоналіст, за жодну ціну не визнаю себе в Росії громадянином другої класи. Я вважаю себе принципово таким самим господарем у цій державі, як і росіянин; я бажаю розмовляти, вчитися, писати, виступати в суді, урядуватися моєю національною мовою, ні до кого не збираюся підлещуватися та пристосовуватися і вимагаю, навпаки, щоб держава пристосувалася до моїх вимог...»¹⁵.

Повертаючись до судового процесу над Бейлісом, зазначимо, що йдеться про дві кримінальні справи: вбивство підлітка (жертві завдали 47 колотих ран) Андрія Ющинського, скоєне невідомими у березні 1911 р. у Києві, й власне обвинувачення М. Бейліса. Щодо першого злочину існувало три версії¹⁶, або й чотири¹⁷. Виправдання Бейліса в корні підірвало версію «ритуального вбивства», було доказана також неможливість загибелі хлопчика від рук родичів («сімейна» версія). Дві інші: вбивство підлітка представниками кримінального світу через помсту чи загрозу викриття або вбивство, вчинене сексуальним маньяком, – так і не були доведені або спростовані, бо слідство відразу ж ухопилося за версію, вигідну для влади. Висунули її чорносотенці, вже згадуваний В. Голубєв, який взяв на себе функції приватного детектива й докопався до єдиного відомого контакту М. Бейліса з А. Ющинським та іншими дітьми. Підлітки гралися на подвір'ї цегельного заводу, каталися на пристрої для пом'якшення глини («м'яла»). Прикажчик як матеріально відповідальна особа, побоючись, що вони зіпсують його, проганяв їх. До речі, свідчення давали діти такої собі Віри Чеберякової, яка очолювала банду кримінальних злочинців, які грабували квартири. Була інформація, що злодії використовували сина В. Чеберякова Євгена і його друга Андрія Ющинського. Останній начебто погрожував видати їх поліції, за що й поплатився. Брат і сестра Чеберякови сказали, скоріше за все навчені матір'ю, що на подвір'ї цегельні на них накинулись три страшних чоловіки, інші повтікали, а А. Ющинського вони забрали з собою. Версія неправдоподібна вже тому, що дія відбувалася серед білого дня на дворі, де працювало чимало робітників, і викрасти підлітка на очах у всіх було практично неможливо. Проте 20 липня 1911 р. М. Бейліса заарештували.

Це був простий трудівник, який жив роботою й сім'єю. «Самий звичайний чоловік, який, не мав жодних підстав потрапити в центр уваги світової преси, несподівано просла-

вився. Звали його Менахим-Мендель Тев'євич Бейліс (1874–1934). Коли його допитували 25 вересня 1913 року, він надав про себе наступні дані: міщанин, 39 років, постійно мешкає в Києві, єврей, грамотний, одружений, має п'ятеро дітей ¹⁸. Його дітям було від 3 до 13 років. Старший син навчався в прогімназії, плата за навчання була високою, грошей постійно не вистачало ¹⁹. Прикажчик тяжко працював, був, до речі, зовсім не релігійною людиною: його дружина Естер у відповідь на звинувачення, що чоловік не буває в синагозі, виправдовувалася: він такий заклопотаний, що й у суботу мусить працювати. Винним арештант себе не визнав.

Судовий процес довго відкладали. Причинами затримки можна вважати і візит до Києва імператора, який ознаменувався вбивством прем'єр-міністра П. Столипіна прямо в київському оперному театрі (вересень 1911 р.), і святкування 300-ліття дому Романових (лютий 1913 р.). Головна ж причина – відсутність доказів щодо ритуального вбивства, нібито скоєного Бейлісом. Це змушені визнати й праві історики. С. Ольденбург писав: «З перших же днів суду визначилася слабка обґрунтованість обвинувачення» ²⁰. Прокуратура могла виставити тільки один доказ – свідчення дітей. Проте вже наступного року після загибелі А. Ющинського брат і сестра Чеберякови померли. По Києву знову поповзли жадливі чутки, але судово-медична експертиза доказала, що причиною смерті була дизентерія. Молодшу сестру вдалося врятувати, вона знала про обставини події, коли нібито Бейліс з невідомими викрали А. Ющинського, тільки зі слів брата й сестри. Що й говорити, підстава для звинувачення була більш ніж хиткою. Прокуратура робила ставку на вдало (з точки зору прокуратури, зрозуміло), підібраний склад присяжних засідателів, авторитет експертів та безперешкодну агітацію з боку чорносотенців. Остання провадилися найцинічнішими методами, перетворюючи життя киян на пекло. Дуже далекий від політики поет Б. Лівшиць писав, що тогочасний Київ

був «оплотом російського мракобісся, цитаделлю махрового чорносотенства»: «Тупая обывательская морда подстерегала меня на каждом шагу. В ее насмешливо прищуренных глазах я читал безмолвный вопрос: «Ну, что напился христианской крови?»²¹.

Ні для кого не секрет, що київськими подіями зацікавилася вся демократична Росія. Один з найвідоміших російських письменників і публіцистів того часу В. Короленко присвятив процесу над Бейлісом низку статей. Його увагу насамперед привернув склад присяжних: «Інтелектуальний рівень присяжних, котрі мали судити складну справу, пов'язану із світовою суперечкою про ритуал, був зниженим проти середнього рівня для університетського міста». Автор ущипливо зазначив: «і якщо в університетському центрі не знайшлося іншого кандидата в старшини, крім дрібного писаря, який не вмів з гідністю представляти інститут присяжних, то це було винятковим і випадковим»²². Сарказм тільки підкреслює ту істину, що жодної випадковості у виборі присяжних для даного процесу не було. Прокуратура не пропустила жодного інтелігента. «Присяжними засідателями, – писав М. Буянов, – були прості українці: саме дякуючи їхній совісті й здоровому глуздові Бейліса було виправдано». Назвемо їхні імена: Макар Мельников (старшина), губернський секретарь, помічник ревізора контрольної палати; Йоасаф Соколовський, селянин, контролер міського трамваю; Іван Перепелиця, міщанин, домовласник; Георгій Оглоблин, чиновник поштово-телеграфної контори; Костянтин Синьківський, чиновник поштово-телеграфної контори; Митрофан Кутовой, селянин села Хотово; Порфирій Клименко, селянин, працівник винного складу; Митрофан Тертичний, селянин села Борщагівки; Петро Калитенко, міщанин, службовець вокзалу; Фауст Савенко, селянин села Кожухівки; Архип Олійник, селянин села Гостомель; Сава Мостицький, візник»²³.

Яка іронія долі: серед присяжних було навіть п'ятеро чле-

нів того самого «Союза русского народа»²⁴. Проте голоси присяжних розподілилися порівну – 6 на 6. За законами Російської імперії, такі випадки трактуються на користь підсудного, отже, М. Бейліса виправдали.

Велику роль зіграла, безумовно, блискуча плеяда захисників. Бейліса захищали видатні адвокати: Микола Карабчевський, Василь Маклаков, Дмитро Григорович-Барський, Оскар Грузенберг, Олександр Зарудний²⁵. Про те, що це були найкращі з найкращих знавців своєї справи, свідчать їхні гонорари: О. Грузенбергу заплатили 30 тис. руб., М. Карабчевському – 25 тис. Для бідного М. Бейліса, котрий ніяк не міг впоратися з боргом у 200 руб.²⁶, це – захмарні суми. Був створений спеціальний комітет, куди вносили кошти на захист підсудного, і природно, що найбільше жертвувала заможна частина єврейської громади Києва. За їхні гроші М. Бейліс з родиною зміг виїхати спочатку до Палестини, а потім – до США.

Однак варто відзначити, що й уся адвокатська рать Росії з неослабною увагою стежила за процесом. Колегія адвокатів С.-Петербурга за 5 днів до оголошення вироку одногосно ухвалила резолюцію, в якій засуджувала дії влади з фабрикування процесу і наклепницькі напади на єврейський народ. Очолив цей рух О. Керенський, за що й був засуджений до 8 місяців ув'язнення²⁷. Серед учасників цієї акції був наш земляк – юрист, журналіст і письменник Михайло Могілянський²⁸. Він же підписав і звернення «К русскому обществу: По поводу кровавого навета на евреев», яке було опубліковане на сторінках органу партії кадетів – газети «Речь» – 30 листопада 1911 р.²⁹, тобто майже за 2 роки до судового розгляду. Серед підписантів цього документу знаходимо імена найвідоміших людей Росії: громадських діячів, вчених, письменників, митців, журналістів... Мабуть, найбільшою несподіванкою для влади стало те, що вже на початку процесу з великою і добре аргументованою статтею із запереченням ри-

туального вбивства виступила газета «Киевлянин». Редактор цього органу правих, відомий російський шовініст, антисеміт і монархіст В. Шульгін пояснював цей крок тим, що не схвалював спроб «змусити російський судовий апарат служити політичній грі в єврейському питанні»³⁰. Ймовірною причиною демаршу було усвідомлення неминучого фіаско планів звалити вбивство підлітка на М. Бейліса, та ще й приписати йому наміри, яких він аж ніяк не міг мати. А докази щодо справжніх виконавців злочину, до речі, збирали поліцейські. Саме на їхнє розслідування спиралися в редакції. Таким чином, В. Шульгін хотів захистити царську владу від ганьби, проте його не зрозуміли: вперше за всю історію газети номер конфіскували, а редактор змушений був заплатити штраф. Взагалі, тільки за перші 18 днів процесу за об'єктивні статті російський уряд заарештував чотирьох редакторів, конфіскував 22 газети, дві заборонив взагалі, 29 газет оштрафували на загальну суму 8700 руб.³¹. Єдина тоді щоденна українська газета «Рада» мала на процесі свого журналіста О. Кузьмінського, який давав щоденні репортажі³². Представників української інтелігенції, котрі підтримували євреїв, тоді називали філосемітами.

Як впливає з документів, для чорносотенців найважливішим було довести ритуальний характер убивства³³. Саме тому так дбали про «наукову» експертизу щодо реальності ритуального вбивства. Але, до честі православного духовенства й Святійшого Синоду, вони відмовилися виставляти з свого середовища експертів. «Спеціаліста» з релігійних ритуалів єврейства було відшукано аж у Середній Азії. Це був священик римо-католицької церкви Іустинас Пранайтіс. Психіатричну експертизу підсудного погодився виконати професор університету св. Володимира Іван Сікорський. Однак, їхні докази були спростовані як експертами, запрошеними захистом, так і тогочасними європейськими світилами психіатрії. С. Єфремов в статті «Експертиза» висміяв некомпете-

тентність й упередженість І. Сікорського та І. Пранайтіса³⁴. Проте складається враження, що дискусії фахівців з таких далеких від життя простих людей матерій, як психіатрія чи теологія, справили незначне враження на присяжних. Принаймні в частини з них спрацював здоровий глузд: вони бачили перед собою на лаві підсудних звичайного чоловіка, і повірити у його злочинство не могли, а вчені промови переконати їх у протилежному не могли, тим паче доказати, що саме М. Бейліс чинив такі страшні речі. На процес було запрошено близько 200 свідків (не з'явилось 34)³⁵, однак свідчення теж мало стосувалися власне підсудного. Поліцейські доповідали про розмови серед присяжних: «як судить Бейліса, коли розмов про нього на суді немає»³⁶.

Результати процесу захисники імперії сприйняли як поразку – «Цусіму», передова громадськість – як перемогу. Один з тодішніх істориків писав: «Торжество лівої преси з приводу провалу цього процесу зрозуміло. Але сама можливість подібного завершення, перш за все, є вищим свідченням свободи і незалежності російського суду присяжних і спростовує пересуди про тиск влади на суд»³⁷. З цим твердженням можна сперечатися. Мабуть, більше правоти міститься в роздумах С. Грабовського: «ледь не повсюдно в текстах, присвячених процесу Бейліса, ми читаємо про «простих російських селян», чи «мудрість російського народу», чи – в кращому разі – про якихось абстрактних «православних» (можна не суміватися: якби вони засудили Бейліса, то писали б: «ці антисеміти українці...»)»³⁸.

У будь-якому випадку не можна твердити, що ця тема не є на часі. Важко не погодитися з колегою, який зазначив: «Перспективними напрямками подальших студіювань цієї справи, на наш погляд, було б з'ясування ставлення до неї різних політичних сил: загальноросійської опозиційної громадськості; російсько-єврейської інтелігенції; громадськості інших недержавних націй Російської імперії, у тому числі україн-

ської»³⁹. У цьому контексті найбільший інтерес викликає чернігівська періодика й висвітлення на її шпальтах цієї резонансної справи.

Однак, є й більш суттєві уроки для сучасності. «Союз руського народу» і йому подібні організації нікуди не зникли, вони й зараз існують на теренах Росії і в деяких регіонах України. Їхня діяльність небезпечна не тільки для єврейського населення. Варто усвідомити, що чорносотенці «були справжніми предтечами нацистів»⁴⁰.

Реакція російського та й європейського єврейства на справу Бейліса була двоякою: одні, повіривши в можливість реформування імперії за відсутності класового гноблення на засадах демократії, національної толерантності, «дружби народів», стали під знамена марксизму в його найрадикальнішій формі – більшовизмі; інші усвідомили, що шлях до звільнення від приниження, другосортності єдиний – створення національної держави. Саме вони в кінцевому результаті й виграли.

Історія держави Ізраїль у світлі останніх подій набула для України особливого значення. Національно-демократична періодика наголошує, що найважливішим для нас є досвід Ізраїлю. Для того, щоб подолати ворога «необхідний економічний підйом, зокрема для фінансування переозброєння і реформування армії. Водночас впродовж тривалого часу ми повинні будемо жити в стані мобілізаційної економіки. Тут може стати у нагоді досвід Ізраїлю. Він давно живе в такому стані, що не перешкодило йому створити першокласну економіку, передовий військово-промисловий комплекс і одну з кращих у світі армію. Україна цілком у змозі вирішити таке складне завдання, залишаючись при цьому демократичною європейською державою»⁴¹.

Відтак стисло головний висновок чи урок для сьогоднішнього, який випливає з події столітньої давнини, можна сформулювати так: хочеш мати державу – бери зброю в руки і йди її відвойовувати або захищати. Іншого не дано.

1. Буянов М. И. Дело Бейлиса. – М.: Прометей, 1993. – С. 73.
2. Иоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. – 1993. – № 5. – С. 89.
3. Черняк Е. Б. Судебная петля: Секретная история политических процессов на Западе. – М.: Мысль, 1991. – С. 569–570.
4. Буянов М. И. Дело Бейлиса. – М.: Прометей, 1993. – 125 с.; Гаухман М. В. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Укр. іст. журнал. – 2013. – № 6. – С. 112–128; Грабовський С. «Чорна сотня». Київ, 1900–1914 роки // День. – 2011. – 15 червня. – С. 4; Иоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. – 1993. – № 5. – С. 89–104.
5. Андрійчук М. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. – початок XX ст.): монографія. – К.: НТУУ «КПІ», 2013. – 224 с.; Дзюба І. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 503 с.; Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары / Пер. с англ. – М.: Республика, 1993. – 384 с.; Кон Н. Привід для геноциду: Міф про всесвітню єврейську змову і «протоколи сіонських мудреців» / Пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Самміт-Книга, 2011. – 352 с.: іл.; Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. – М.: ТЕРРА, 1992. – 640 с.; Степанов С. А. Черная сотня в России. 1905–1914 гг. – М.: Изд-во ВЗПИ. А/О «Росвузнаука», 1992. – 330 с.
6. Убиение Андрея Киевского: Дело Бейлиса – «смотр сил»: Стенографический отчет Киевского судебного процесса. – М.: Русская идея, 2006. – 832 с.
7. Буянов М. И. Указ. соч. – С. 33.
8. Кон Н. Указ. праця. – С. 53.
9. Див.: Дзюба І. Нагнітання мороку... – С. 244–252.
10. Керенский А. Ф. Указ. соч. – С. 40.
11. Кон Н. Указ. праця. – С. 126.
12. Масенко Л. Непереборна пам'ять народу: 100-річний ювілей Шевченка в Києві: демонстрації, співи і бійки // День. – 2014. – 17-18 січня. – С. 11.
13. Грабовський С. Указ. праця.
14. Див.: Андрійчук М. Українсько-єврейський дискурс... – 224 с.
15. Жаботинский В. Вибрані статті з національного питання / Перекл., вст. ст., прим. І. Клейнера. – К.: Республік. асоціація українознавців, 1991. – С. 103. – (Репр. відтв. 1983 р.).
16. Иоффе Г. Указ. соч. – С. 89–90.

17. Степанов С. А. Указ. соч. – С. 318–319; Гаухман М. В. Указ. праця. – С. 117.
18. Буянов М. И. Указ. соч. – С. 43.
19. Степанов С. А. Указ. соч. – С. 278.
20. Ольденбург С. С. Указ. соч. – С. 467.
21. Лившиц Б. Полутораглазый стрелец: Стихотворения, переводы, воспоминания. – Ленинград: Сов. писатель, 1989. – С. 345, 351.
22. Короленко В. Г. Собр. соч. в десяти томах. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1955. – Т. 9: Публицистика. – С. 653.
23. Буянов М. И. Указ. соч. – С. 50–51; Убиение Андрея Киевского... – С. 13.
24. Грабовський С. Указ. праця.
25. Буянов М. И. Указ. соч. – С. 50.
26. Степанов С. А. Указ. соч. – С. 316.
27. Керенский А. Ф. Указ. соч. – С. 60–61.
28. Ляшко С. Автобіографічні матеріали Михайла Могілянського (з фондів Інституту рукопису НБУВ) // Пам'ятки України. – 2013. – № 9. – С. 17.
29. Убиение Андрея Киевского... – С. 689.
30. Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки / Сост. и авт. вступ. ст. Д. А. Жуков; коммент. Ю. В. Мухачева. – М.: Современник, 1989. – С. 143. – («Память»).
31. Буянов М. И. Указ. соч. – С. 83.
32. Андрійчук М. Указ. праця. – С. 120.
33. Степанов С. А. Указ. соч. – С. 307.
34. Андрійчук М. Указ. праця. – С. 120.
35. Иоффе Г. Указ. соч. – С. 99.
36. Степанов С. А. Указ. соч. – С. 307.
37. Ольденбург С. С. Указ. соч. – С. 467.
38. Грабовський С. Указ. праця.
39. Гаухман М. В. Указ. праця. – С. 128.
40. Кон Н. Указ. праця. – С. 125.
41. Райхель Ю. Геополітика після анексії Криму: Україна має стати регіональним лідером, з яким пов'язуватимуть свою політику сусідні держави // День. – 2014. – 25 березня. – С. 9.

УШАМИРСЬКІ-ГОЛКОВИ: ПОШУК, ДОСЛІДЖЕННЯ, ПАМ'ЯТЬ.

Тема Голокосту хвилює не тільки розум вчених, істориків, краєзнавців, а й тих, хто до сьогодні намагається знайти родичів-євреїв. Це представники дивом уцілілих сімей, які виїхали до початку війни Німеччини з Радянським Союзом 1941–1945 років і втратили зв'язок з близькими. У них кілька причин для пошуку. По-перше, стрімке просування у перші місяці війни німецьких військ у глиб країни не дозволило багатьом бути подалі від терору окупантів. Якщо ж виїхали, то частково. По-друге, ніхто не очікував масового винищення єврейського населення. По-третє, багато євреїв пішли на фронт і в партизани. Щодо останніх, то інформація про деяких загублена в силу того, що вже немає в живих очевидців їх загибелі та не встановлено місця їх поховання.

Ми знаємо, що історія євреїв сповнена трагізму. Особливо у період 1941–1943 років, який став трагічною сторінкою Корюківщини. За переписом населення у 1939 році основна їх кількість проживала у місті Корюківка – 475 чоловік [1]. 5-го вересня 1941 року у містечко вступили частини німецьких військ. Була створена окупаційна адміністрація та призначені органи управління з числа місцевих жителів. Це не згодні з ідеологією більшовизму, розкуркулені елементи, ті, хто напередодні повернувся з місць позбавлення волі, а також різного роду пристосуванці. Вони знали місцеве населення, і це стало причиною масових розстрілів комуністів, активістів, які не визнавали «нову владу», надалі – сімей партизанів або тих, хто з ними активно співпрацював. Загроза загибелі нависла і над більшістю єврейських сімей, які не встигли евакуюватися. Пік знищення останніх припадає на листопад 1941

року – грудень 1942 р. Кілька десятків євреїв загинуло під час Корюківської трагедії 1–2 березня 1943 року.

Зупинимося на історії однієї з родин євреїв – Ушамирських-Голкових, представники яких були вихідцями з Корюківки. Правда, Ушамирські, швидше за все, виїхали ще до війни, тому ні в одному нам відомому списку жертв окупаційного періоду 1941–1943 років у м. Корюківці, їх немає.

Листуючись із нащадками цієї родини: онукою Марією Мойсеївною Голковою (Ушамирською) – Сорокіною Наталією Євгенієвною, яка проживає у м. Іваново, Росія, – стало відомо наступне. Ушамирська Марія Мойсеївна народилася у м. Корюківці у травні 1893 року. Її брат, Ушамирський Борис (Борух) Мойсейович, у 1895 р. Їхній батько, Мойсей Ушамирський, працював керуючим у поміщицькому маєтку. Після народження Бориса, його дружина померла, і він незабаром одружився на іншій, від якої народилися 3 дівчинки: Анна, Ребека, Міна (народилися після 1896 р.).

Припускаємо, що прізвище «Ушамирські» походить від населеного пункту, місцевості, де вони проживали. Це місто Ушомир у Житомирській обл. Можливо, рід «корюківських» Ушамирських вийшов звідти, і саме там Мойсей працював керуючим у маєтку. У Корюківці він одружився, народилися його діти, жили батьки його дружини Сари, прізвище яких нам не відоме. Є дані, що шлюб Голкова Григорія Ісааковича і Ушамирської Марії Мойсеївни був укладений ймовірно між 1909–11 рр. (у них народилася дитина в 1912 р.) [2]. Якщо по лінії Ушамирських нам з'ясувати поки що нічого не вдалося, то про сім'ю Голкових інформація є, а саме про період окупації 1941–1942 року.

Йона (Іона) Голков був не релігійним; дружина, Сара, дотримувалася традицій, була слабка здоров'ям, тому ведення домашнього господарства покладалось на чоловіка. Виховували п'ятеро дітей: Рахіль, 1917 р.н., Моше (Михайло), 1909 р., Това (Тетяна), 1911 р., Борух (Борис), 1915 р., Авігдор

(Віктор), 1918 р. Всі родом з Корюківки. Сара померла у 1921 році при народженні шостої дитини. Після смерті дружини, старшу з дівчаток Тову, відправили у м. Ярославль до дідуся і бабусі, так як батькові одному з дітьми було важко. Туди ж виїхала Рахіль. Борис був призваний до лав Червоної Армії 15 вересня 1939 р., служив під Сталінградом, брав участь у Сталінградській битві, дійшов до Німеччини. Після війни продовжував службу у Вітебській області, демобілізувався у 1963 році. Віктор вступив до медичного інституту, став лікарем і пройшов війну капітаном на посаді начальника польового лазарету. Після 1945 року служив ще тридцять років [3].

Таким чином, до початку війни, крім Йони Ісаковича, у Корюківці залишився тільки його син Михайло з дружиною Марусею, дочкою Лідою і маленьким сином Борею. З родини Йони Голкова (батько Ісаак, мати Берта; брати Григорій, Яків, Абраам і сестри Ревека, Єлизавета), вижили тільки ті, хто вже виїхав з Корюківки у 30-х роках ХХ ст.

Н.Є. Сорокіна повідомила, що архівні дані про Ушамирських-Голкових у Державному архіві Чернігівської області відсутні, так як метричні книги з Корюківської синагоги за 1892–99 роки не надходили. Є логічне пояснення. Синагога дійсно була і будова збереглася до наших днів. З архівами складніше, тому що все могло згоріти під час Корюківської трагедії. Незаперечний той факт, що в 30-х роках у синагозі розміщувалися інші організації (у різні роки і бібліотека, і маслозавод). Тому, знаючи ставлення радянської влади до храмів, а тим більше синагоги, припускаємо, що архіви могли бути просто знищені. До березня 1943 року євреї мали змогу молитися у будинку на Бухановій вулиці (зараз вулиці немає). Це було багатоквартирне житлове помешкання, яке згоріло під час Корюківської трагедії.

Корюківчани Голкови загинули до 1–2 березня 1943 року. У витягу з листа, який Рахілі написав сусід батька, Валентин Бруй, у відповідь на її запит у січні 1944 року, повідомля-

ється: «... Ваш брат Михайло ... по приходу німців пішов у партизани, але в 1942 році в січні місяці був спійманий ... і доставлений до Корюківки, де він дізнався, що батька вже немає, а тата ... забрали з двору в грудні місяці 1941 р. і відвели в Сновськ, що з ним було після, мені невідомо ... після допитів Ваш брат, а мій хороший товариш був розстріляний ... життя її [Марусі] продовжилася до лютого місяця 1942 р. Приїхав до Корюківки Добровольський і за вбитих партизанами сім поліцейських зібрав у Корюківці 75 осіб розстріляв ... куди і потрапила Маруся з дітьми» [4].

Дійсно, Йона Голков, його син Михайло, невістка Марія з дітьми, Лідією і Борисом, були страчені. У «Книзі Пам'яті євреїв Чернігівщини, загиблих у роки Другої світової війни» є їхні прізвища і деякі відомості про їх загибель. А саме те, що Йоні Ісааковичу (у «Книзі Пам'яті» – Голкін) було 64 роки і він розстріляний у 1941 році в м. Щорс (раніше м. Сновськ). Михайлу Йоновичу на момент смерті було 30 років, його дружині, Марії Йосипівні, 29 років, дітям: Лідії – 11 років і Борису – 4 роки. Всі вони розстріляні у грудні 1941 року у Корюківці [5].

Отже, маємо деяку невідповідність з даними у книзі, щодо місця та часу загибелі Й.І. Голкова і його родини. По-перше, свідчення В. Бруя. По-друге, у книзі В. Устименко «У кожного своя правда. Істина одна», автор посилається на твір Галини Костюк «Караюча земля», а саме: «...На луг все гнали и гнали новые жертвы... Вместе с ними погибли Павел Васильевич Сидоренко, Павел Титенко, Ион Голкин, Рива Рохленко, багатодетные семьи И.Л. Германа – 8 чел., Д. Исарова – 7 чел., М.М. Виленского – 8 чел., Рувима Ильина – 11 чел., Нисона Павловского – 5 чел., А.А. Офмана – 6 чел., Гельмана – 6 чел., У.И. Манойленко – 8 чел., Л. Станкевича – 7 чел., Е. Чередниковой – 5 чел., И. Кадина – 4 чел., И. Ходорковского – 8 чел., Я.М. Гузьмана, Н.Г. Гершикова, Левина, Лифшица, Г. Гуткина, Н. Каплана, Д. Фриткина, Любинской и другие» [6].

Спогади Миколи Короленка (1926 р.н., уродженець м. Корюківки, який мешкав недалеко від будинку Голкових) про загибель Михайла Йоновича Голкова свідчать, що його страшили на Водохреща у 42-му році: «Про сім'ю Голкіна, а саме – Михайла, сина Йони Ісааковича Голкіна, Марію – дружину Михайла і дітей: Лідію і Бориса, я знаю не багато. Вони жили по вул. Франка (по-старому – вул. Шевцова), що є перпендикулярною моїй вулиці Кошового.

Ще до війни Михайло працював директором універмагу, що поруч з рестораном, у якому в березні 1943 року вбивали людей. Взагалі, хорошою людиною він був. З ним жила його дружина Марія і двоє дітей. У період окупації (від 5 вересня 1941 р.) м. Корюківки, а на той час селище, Михайло Голкін відразу пішов партизанити у загін під командуванням Федора Івановича Короткова.

Наприкінці грудня 1941 р., прийшов до Корюківки відвідати сім'ю. Його побачив Тройна Симон, сусід, який жив навпроти, і видав його. Михайло сховався у соломі, і поліцаї все проколювали вилами. Знайшли, забрали до в'язниці. Три тижні страшно катували, а потім 19 січня 1942 року вивели на ставок і розстріляли. Хто його поховав і де – невідомо. Можливо, у Воронячому лісі (ур. «Гай»), а можливо, й ні. Взагалі, у цей день було страчено багато людей. Всіх, більшість, ховали у районі Хуторка (зараз – вул. Шевченка, біля річки).

Марія не працювала – домогосподарка. Трохи повненька і гарненька жінка. Діти – дошкільного та шкільного віку. Жили з достатком. Її та дітей, як родину партизана, арештували вночі на 26.02.1942 р. разом з іншими підозрюваними у зв'язках з народними месниками. У тому числі і мою матір, Короленко Олександрю Опанасівну. Вранці 26 лютого всіх розстріляли в ур. «Гай» біля дуба» [7].

Таким чином, встановлено, що всі загинули в різний час, і, що головне, є місця поховань. Єдине – не встановлено, де похований Михайло. Але його ім'я увічнене на одній зі стел у

Парку Пам'яті (м. Корюківка). Не обійшлося без курйозу. На мрамурі викарбуване прізвище М.І. Голкова у двох варіаціях: «Голкін» і «Іголкін». Це пояснюється тим, що свого часу при складанні списків загиблих була вказана народна інтерпретація прізвища. Адже сьогодні їх пам'ятають саме так.

1. Книга Пам'яті євреїв Чернігівщини, загиблих в роки Другої світової війни / Ред. Я.В. Сокольський. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. – С. 269–284

2. Листування О.О. Толкачової з Н.Є. Сорокіною. Корюківка-Іваново. 2012-2013 рр..

3. Там же.

4. Лист (фотокопія) В. Бруя до Р. Голкової. – Корюківка-Ярославль, 9 січня 1944 рік.

5. Книга Пам'яті євреїв Чернігівщини, загиблих в роки Другої світової війни / Ред. Я.В. Сокольський. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. – С. 274

6. Устименко В. У кожного своя правда. Істина одна: Корюківка: довільний біль / В. Устименко. – К.: Україна, 2013. – С.47

7. Свідчення Короленка М.С., записані науковим співробітником Корюківського історичного музею Толкачовою О.О., 2012 рік, 1 аркуш.

ЕТНО-КОНФЕСІЙНА СПЕЦИФІКА НЕКРОПОЛЮ ЧЕРНІГОВА XIX - ПОЧ. XX ст.

Важливим рушієм соціально-економічного розвитку Чернігова на початку XIX ст. стали активні міграційні та демографічні процеси. За рахунок різних потоків, зокрема переселенців, у 1802 р. Чернігів перетворився на губерньський центр із самобутнім етнічним обличчям [1]. За умов швидкого зростання території та кількості населення міста виникла потреба заміни відносно невеликих, розміщених навколо приходських церков цвинтарів, на просторі кладовища, пристосовані до ритуальних потреб великих міських громад різної конфесійної приналежності.

В сучасній вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні праці, які б відображали залежність формування некрополів від складу населення міст України. Серед сучасних дослідників на цю специфіку звернув увагу Ю.В. Озеров, який для аналізу некрополю застосував підхід, що ґрунтується на залежності розміщення місць національних поховань від конфесійної приналежності покійних. [2, с. 233–238]. Серед головних соціальних факторів, що обумовили специфіку некрополю, він виділив релігійну поховальну традицію, яка спиралася на місцеву культурно-побутову практику, ритуальні вимоги, зафіксовані у державних законах та місцевих нормативно-правових актах, та соціально-демографічну ситуацію, пов'язану з конкретно-історичними подіями.

Разом з тим, у наукових розвідках останніх двадцяти років відображено історію конфесійно-зорієнтованих кладовищ українських міст Києва, Житомира, Івано-Франківська, Львова, Одеси, Сум, Харкова, Чернівців, Чернігова та інших.

Вивчення історичних кладовищ майже в усіх регіонах України було започатковане програмою «Некрополі України» УТОПІК та репрезентовано у збірці «Некрополі України» [3].

Враховуючи вищевикладене, у даній публікації пропонується розглянути специфіку міського некрополю у конкретно-історичних умовах розвитку Чернігова, з урахуванням механізмів регулювання офіційним законодавством Росії культури поховання представників неправославних конфесій – «іновірців» та соціально-демографічною ситуацією XIX ст.

Певне уявлення про специфіку некрополю Чернігова XIX ст. дають джерела, які доцільно поділити три групи. До першої групи відносяться нормативно-правові акти Росії: укази, положення, місцеві розпорядження, в яких відображена урядова політика в похоронній сфері. Другу групу складають статистичні документи: воєнно-статистичні огляди, звіти губернаторів, переписи населення, метричні книги, в яких міститься інформація про національний, конфесійний та соціальний склад населення, демографічні показники. У третю групу входять публікації регіональної періодики кінця XIX – поч. XX ст. щодо особливостей місцевих соціально-побутових поховальних практик.

Основою дослідження послуговували матеріали, викладені у праці Н. Тройницького «Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния» [4]. За основу взято поділ населення Чернігова за етнічною та конфесійною приналежністю. Етнічна приналежність зумовлювала й віросповідання.

Всі існуючі релігії в Росії становили певну конфесійну ієрархію. Православна релігія була панівною, після неї певними пільгами користувались інші християнські конфесії: протестантські – лютеранська та реформатська; вірмено-григоріанська та римо-католицька. Наступну позицію після християнських конфесій в ієрархії займали магометани, останніми були іудеї [5, с. 54–58]. Православна церква кори-

стувалася підтримкою держави на території України. Сенат та Синод пильно стежили за дотриманням загальних положень в поховальній сфері та за допомогою державних механізмів контролювали ритуальні практики неправославних конфесій.

Впродовж XVIII ст. покійних городян, незалежно від приналежності до будь-якої конфесії, ховали на цвинтарях православних храмів та монастирів. У 30-х роках XVIII ст. були зафіксовані порушення у регіональних практиках поховань представників різних конфесій, що підштовхнуло уряд до вдосконалення законодавчої бази. Ця тенденція була започаткована Синодським указом від 22 травня 1730 р. «О непогребении иноверных при церквях и о непринуждении православных священников приобщать Святых Тайн Лютеран» [6, с. 279–280]. Указу передував донос єпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Іродіона, який повідомив Синоду, що начальники та заступники начальників Мекленбургського корпусу відмовлялися ховати померлих кальвінів, лютеран та інших іновірців обох статей на спеціально відведених місцях поза містами. Вони самовільно хововали покійних біля церков та будували над могилами кам'яні капища. При цьому солдати погрожували священникам расправою. Синод заборонив ховати іновірців біля церков у середині міст та будувати над могилами капища, а також наказав єпископу зламати капища та вчиняти відповідно до встановлених правил.

На поч. XIX ст., після законодавчої регламентації поховання городян на кладовищах, урядом обуло прийнято ряд нормативно-правових документів, що мали велике значення для культури поховання населення інших християнських конфесій. 8 лютого 1795 р. у Синоді виступив з рапортом Пресвященний Віктор, архієпископ Чернігівський. На розсуд Синоду він представив скаргу на одного з полкових священників, який позбавив «наравне со скотами» християнського поховання офіцера-протестанта, посилаючись на віровчення православної церкви. Як наслідок, 24 серпня 1797 р. Синод

прийняв указ «О погребении Священникам православной церкви умерших других Христианских религий людей, в случае небытности их Пастеров» [7, с. 693]. У всіх прикордонних єпархіях, де були розташовані війська, було введено нові правила поховання померлих неправославних релігій. Продовженням став Синодський указ від 20 лютого 1800 р., який закріпив правила поховання священиками «лютеран и других религий людей, в случае небытности их пастеров» у тих місцях, де погостів для іновірців організовано не було. Указом предписувалося створити погости при православних храмах, за бажанням перед смертю покійного дозволити священикам проводити його тіло до місця поховання та опускати у могилу зі співами віршів, що відповідали чину поховання православного. А також дозволити переходити у православ'я перед смертю іновірців за їх бажанням, та ховати таких за чином православної церкви [8, с. 44–45].

13 травня 1830 р. Сенат прийняв указ «О неотступлении от общих правил при погребении Магометан», який вимагав розповсюдження на мусульман загально прийнятих положень поховання покійних не раніше трьох днів після їх смерті, хоча вони й суперечили релігійним традиціям ісламу [9, с. 396–398]. Статут духовних справ іноземного віросповідання наголошував, щоб поховання здійснювалося не вночі, і не раніше, ніж через три дні після смерті небіжчика.

Згідно з «Уставом евангелистическо-лютеранской церкви в России», затвердженим 28 грудня 1830 р., ніхто не міг позбавлятися права бути похованим на загальному кладовищі [10, с. 962].

Наступним кроком стало закріплення кладовищенського законодавства в «Уставе врачебном», до складу якого увійшли правила організації кладовищ для покійних різних конфесій. Згідно з Уставом, кладовища для поховання іновірців відводилися у містах, поблизу кладовищ, що знаходилися біля православних церков: «Ежели где для погребения уми-

рающих из других религий нет кладбищ, оныя по сношению с Гражданским правительством отвезть близ находящихся при православных церквах» [2, с. 233–238].

Структура некрополю міста на пряму залежала від етнічно-конфесійної приналежності населення. В кінці XVIII ст. у Чернігові налічувалося 7025 чоловік [11, с. 293]. Згідно із першим загальним переписом населення 1897 р. у місті мешкало 27716 осіб. Національний склад розподілявся наступним чином: малоросів 10085 – 36,39 %, євреїв 8780 – 31,68 %, великоросів 7985 – 28,81 %, поляків 374 – 1,35 %, німців 111 – 0,4 %, білорусів 109 – 0,39 %, циган 8 – 0,03 %. За віросповіданням: православних та єдиновірців – 18070, іудеїв – 8805, римо-католиків – 424, мусульман – 184, протестантів різного віросповідання – 132, з них лютеран 128, старообрядців та тих, хто уклонявся від православної віри – 96, інших – 5 осіб. Іноземців було зафіксовано 52 особи, серед них громадян Німеччини – 13, Великобританії – 8, Франції – 6, Туреччини – 4, Сербії – 2, Швейцарії – 2, Греції – 1 [4, с.]. У 1913 р. у Чернігові налічувалося 35 850 жителів. [12, с. 5–18].

Концентрація значної кількості різних етнічних груп накладала відбиток на релігійне життя Чернігова. Адже, історично склалося так, що представники кожної з них сповідували, як правило, свою релігію. Ю. Давиденко запропонував поділити релігійний склад населення Чернігівської губернії на дві великі групи християнську та нехристиянську [13, с. 149–154]. До першої групи входили православні, римо-католики, протестанти, єдиновірці та старообрядці, до другої – іудеї, мусульмани та караїми.

Першу найбільшу соціальну групу населення Чернігова представляли православні, які переважали над представниками інших віросповідань та склали 65 % населення міста. Православ'я сповідували майже всі українці, росіяни, білоруси, а також 4 % поляків (результат змішаних шлюбів). Їм були притаманні дух благочестя та поваги до релігії та безза-

перечне підпорядкування владі. Православними були також цигани. Другу позицію займали іудеї, які склали майже 32 % населення міста. Це були нащадки євреїв, що переселилися у кінці XVIII ст. з Польщі до Чернігівської губернії, де їм дозволено проживати постійно. Для євреїв показовим було те, що вони майже стовідсотково були іудеями. Відмінна риса євреїв – релігійність та суворе виконання обрядів. Саме віросповідання було умовою обмеження прав євреїв. Іудеями були 6 караїмів. На третьому місці – римо-католики, що склали 6,5 % населення, серед яких $\frac{3}{4}$ було поляків та чверть німців – нащадки переселенців з Польщі та Австрії. Католицизм відносився до категорії вільно сповідуваних релігій. Четверту сходинку займали мусульмани, що склали 0,6 % населення. За даними О.О. Русова, магометанами було 99 % татар, переважно чоловічої статі. Це – солдати регулярних військ, що проживали у Чернігові [14]. 1 % татар сповідувало православ'я, католицизм та іудаїзм. На п'ятій позиції знаходилися протестанти, які склали 0,4 % населення міста та були представлені, в основному, німцями. Серед них найбільше було прихильників лютеранської церкви. Найменшу релігійну групу склали старообрядці – 0,3 % населення, переважно нащадки росіян, що переселилися на українські землі з Півночі на поч. XVIII ст. Старовіри не бажали приймати «законного священства», однак були віддані престолу та вітчизні [15, с. 78–88].

Кількість місць поховання городян християнських конфесій, які склали дві третини населення міста, значно переважала над місцями поховань представників нехристиянських конфесій. Місця поховання православних були локалізовані на погостах та кладовищах навколо приходських Вознесенської, Воскресенської, Воздвиженської, Катериненської, Миколаївської, Іллінської церков та на територіях Єлецького, Троїцько-Іллінського монастирів, а з поч. XIX ст. – на загальному міському кладовищі.

Щодо місць поховань представників інших християнських конфесій населення міста: римо-католиків, лютеран та старообрядців – то їх ховали, в основному, на загальному міському кладовищі, іноді на приходських кладовищах Чернігова. Так, лікар католицького віросповідання Зинтер Давид (75 років, помер 8.12.1831 природною смертю) похований на погості Іллінської церкви [16, арк. 115–116], австрійський підданий Карл Іванович Макарський (помер 20.04.1854, 46 років, тифозна гарячка) – на Троїцько-Іллінському кладовищі [17, арк. 182–183].

Метричними книгами православних церков Чернігова зафіксовано поховання на загальному міському кладовищі римо-католиків: дочка колезького асесора Онуфрія Івановича Народоставського Кароліна-Варвара (помер 31.01.1853, 16 років, чахотка) [17, арк. 130–131], солдат у відставці Тимофій Васильович Стальников (помер 4.05.1856, 55 років, потонув) [17, арк. 260–261], рядовий у відставці Яків Андронович Малишевич (помер 21.01.1881, 57 років, повісився у випадку хвороби) [18, арк. 228–229], міщанин Вікентій Григорович Артабіт (помер 9.06.1899, 53 роки, повісився на кладовищі під час випадку білої гарячки) [19, арк. 212–213], Франета Григорівна Красковська (помер 13.01.1913, 70 років, нефрит) [20, арк. 425–426], іноземець Леонтій Андрійович Ольденбург (помер 6.01.1852, 40 років, чахотка) [17, арк. 86–87], поміщик Вітебської губернії Олександр Раук (помер 7.03.1842, 25 років, чахотка) [21, арк. 140–141] та інші.

Треба зазначити, що через відсутність метричних книг римо-католицького костюлу не можливо скласти загальну картину про поховання католиків. На поч. ХХ ст. католиків ховали на «загальному католицькому кладовищі», яке складало частину загального міського кладовища. Серед похованих там службовець Іосиф Сигизмундович Судашевич (помер 19.08.1919, 58 років, апоплексія), Казимир Казимирович Мицкус (помер 28.07.1919, 25 років, туберкульоз легенів),

вдова Олена Іванівна Симонович (помер 22.07.1919, 68 років, запалення серцевого м'язу) [22]. Комплекс польських поховань з 15 надгробків кінця ХІХ – поч. ХХ ст. зберігся на кладовищі, однак, через брак джерел визначити конфесійну приналежність покійних важко.

З 1854 по 1919 рр. на загальному міському кладовищі було поховано близько двадцяти мешканців Чернігова лютеранського віросповідання – почесний громадянин, купець Яків Іванович Венгейм (помер 7.01.1854, 80 років, падуха хвороба) [17, арк. 179–180], дружина купця Карла Рекс Олена Єгорівна помер 28.01.1882, водяна хвороба) [23, арк. 188–189], вдова кандидата Гуліанія Іванівна Барбіт (помер 16.03.1882, 65 років, рак) [23, арк. 62–63], підпоручик у відставці Карл Іванович Блюм (помер 28.03.1882, 72 роки, помер раптово) [23, арк. 154–155], вдова капітана Ганна Христофорівна Петрині (помер 17.04.1882, 78 років, запалення легенів) [23, арк. 155–156], дружина губернського секретаря Елеонора Андріївна Жданович (помер 10.03.1877, 41 рік, чахотка) [24, арк. 214–215], дійсний статський радник, управляючий Чернігівською казенною палатою Іван Адольфович Каргер (помер 24.08.1889, 63 роки, аневризм) [25, арк. 76–77], вдова губернського секретаря Зінаїда Францівна Тищинська (помер 5.13.1901, 58 років, запалення легенів) [26, арк. 45–46], почесна громадянка Емілія Федорівна Корн (помер 5.13.1901, 56 років, порок серця) [26, арк. 147–148], вдова жандармського полковника Марія Рудольфівна Пушкарьова (помер 21.09.1901, 71 рік, склероз судин) [26, арк. 265–266], колезький радник Маврикій Романович Фридман помер 15.02.1906, 72 роки, набряк легенів) [27, арк. 268–269], колезький асесор Олександр Людвигович Еллерт (помер 30.10.1904, 57 років, застрелився у місті) [28, арк. 138–139] та інші.

На думку Ю.В. Озерова, у випадках смерті іноземця або мешканця нехристиянського віросповідання з іншого населе-

ного пункту виникали труднощі з перевезенням тіла покійного до спеціального конфесійного кладовища [2, с. 233–238]. Законодавство категорично забороняло перевозити з одного місця в інше тіла покійних, а вилучення із могил тіл, похованих вже деякий час, вважалося злочином [29, с. 604–605]. У 50-х рр. XIX ст. було законодавчо закріплено порядок перевезення непохованих мертвих тіл з одного уїзду в інший у межах губернії та з однієї губернії в іншу. Видача дозволів населенню на перевезення непохованих покійників покладалася на губернаторів або генерал-губернаторів за їх власним розсудом [30, с. 63; 31, с. 327]. Цей механізм відображено у листуванні між міністром поліції генералом від інфантерії С.К. Вязьмітиновим та чернігівським цивільним губернатором О.П. Бутовичем. У листі від 13 січня 1815 р. С.К. Вязьмітинов повідомив О.П. Бутовичу про видачу ним дозволу на перевезення з Санкт-Петербургу до Чернігова тіла раптово померлого там дійсного статського радника М. Стороженка. У свою чергу О.П. Бутович звернувся з рапортом до чернігівської духовної дикастерії, у якому розпорядився, щоб після привезення небіжчика була відправлена відповідна церковна служба та за бажанням вдови тіло поховано відповідним чином у Чернігівській губернії [32, арк. 2–6].

Враховуючи бюрократичні складнощі та відсутність спеціальних кладовищ, православні священики ховали осіб, що мешкали на території їх приходів на спеціально відведених ділянках загального міського кладовища. Там були поховані лютерани з інших населених пунктів: одеський міщанин Федір Іванович Лабзер (помер 27.01.1898, 56 років, розрив серця) [33, арк. 99–100], московський міщанин Михайло Кракау (помер 3.03.1880, 65 років, «брайтава хвороба») [34, арк. 190–191], незаконно народжений син міщанки м. Тукумс Курляндської губернії дівчиці Марії Христофорівни Груб Яків (помер 16.02. 1892, 1 рік, дитяча хвороба) [35]; іноземці – Амалія Клефке (помер 22.04.1885, 48 років, катар шлунку)

[23, арк. 188–189], швейцарка Єлизавета Яківна Зольтерман (помер 24.11.1884, 22 роки, розрив серця) [36, арк. 76–77], пруські громадяни Василь Карлович Ротте (помер 4.03.1883, 73 роки, старече виснаження) [37, арк. 36–37] та його дружина Вільнельмона Ротте (помер 2.03.1893, 58 років, запалення легенів) [16, арк. 115–116], німецька колоністка Берта Августівна Нейзер (помер 5.08.1915, 45 років, померла на пароплаві) [38, арк. 209–210]. Загалом на кладовищі знайшли вічний спокій біля 40 іноземних «под-данных» Австрії, Пруссії, Великобританії, Німеччини, Туреччини, Персії, Грузії, Греції, Швейцарії та Франції.

На загальному міському кладовищі поховані старообрядці – міщанин посаду Еліонки Гаврило Радіонович Стельмахов (помер 7.03.1898) [39, арк. 237–238], міщанка м. Новозибкова Олександра Миколаївна Яковлева (помер 26.08.1900, 60 років, старечий маразм) [40, арк. 37–38] та інші.

У роки Першої світової війни на загальному кладовищі здійснювали поховання біженців з Холмської, Люблинської, Ломжинської губерній Царства Польського, а також Волинської, Гродненської та інших західних губерній країни, які хлинули до Чернігова після серії поразок російської армії на заході. У 1915 р. потік біженців досяг катастрофічного розміру і місто перетворилося на значний шпитальний центр [41, с. 164–172]. Багато з біженців померло у лікарнях Чернігова від різних хвороб, особливо від азіатської холери. Священики проводжали тіла покійних на міське кладовище зі співами «Святий Боже», що свідчить про неправославне віросповідання переважної кількості біженців [37].

Через малу чисельність «магометан» у місті окремого мусульманського кладовища організовано не було. Припускаємо, що мусульман як представників нехристиянської конфесії ховали біля загального міського кладовища, однак відомостей про це не збереглося. Вірогідно, це пов'язано з релігійною поховальною традицією, за якою пам'ятника на

могили не ставили, а тільки невеликий чотирикутний стовп.

Єдиним місцем поховання населення найбільшої у місті нехристиянської конфесії, іудейської, слугувало єврейське кладовище, де померлих ховали у відповідності з канонами іудейської віри. Це було перше конфесійно-зорієнтоване кладовище у губернському центрі, організоване єврейською громадою, яка посідала чільне місце серед інших міських громад. Євреї відрізнялися згуртованістю та високою організацією громадського життя. Постійне проживання, спосіб життя та рід діяльності євреїв обумовили виникнення відповідного конфесійного кладовища на поч. XIX ст. [42, с. 59–64]. У книгах записів померлих євреїв протягом 1875–1903 рр. зафіксовано, що на єврейському кладовищі поховано членів сімей міщан, військових, землеробів з Чернігова, Ніжина, Конотопа, Березни, Глухова, Сосниці, Лоева, Чернобиля, Суража, Могильова, Слущка, Гомеля, Витебська, Бердичева, Бобруйська [43]. Євреїв також ховали на кладовищах містечок Ріпки та Березни.

В останній третині XIX ст. євреї, які намагалися отримати певні пільги в російському суспільстві, часто переходили у православ'я. Єврей, який приймав християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, що існували для нього як єврея. Правлячим Сенатом визнавалося, що єдиною умовою обмеження прав євреїв є їх віросповідання [44, с. 124–132]. Ця тенденція знайшла відображення у некрополі Чернігова. Записами метричних книг православних церков зафіксовано смерть «вихрестів з євреїв» та «перехрестів з іудейства», яких поховано на загальному міському кладовищі. Серед них син київського міщанина, який перейшов у православ'я з іудейства, Володимира Макаровича Хилькевича Микола (помер 10.06.1897, 10 років, згорів через необережність) [45, арк. 283–284], син перехреста, не зачисленого ні до якого стану, Семена Гавриловича Янченка (помер 1891, 1 рік, дитяча хвороба) [46], вихрести з євреїв – Володимир Іванович Кисельов (помер 3.06.1901, 22

роки, чахотка) [26, арк. 96–97] та Георгій Лазаревський (помер 27.11.1876, 42 роки, тиф) [47, арк. 275–276] та інші.

Таким чином, у кінці XIX ст. закінчився процес формування структури некрополю Чернігова, що був зумовлений етнічним складом населення та його конфесійною приналежністю. Ситуація, що склалася в місті, відображала загальноконфесійну політику російського уряду, яка була зорієтована на православне населення. Наведений вище матеріал свідчить, що у Чернігові функціонувало загальне міське кладовище, на якому ховали городян християнських конфесій: православних, лютеран, римо-католиків та старообрядців, а також мешканців інших міст та країн. Єврейське кладовище було єдиним конфесійно-зорієтованим місцем поховання населення нехристиянського віросповідання – іудеїв.

1. Чорний Д.М. Міста Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. н. : спец. 07.00.01 – «Історія України» / Д.М. Чорний. – Харків, 2008. – 42 с.

2. Озеров Ю.В. Национальная специфика российского некрополя в конце XVIII – начале XX веков (на примере Курской губернии) / Ю.В. Озеров // Картины мира и способы ее репрезентации: Научные доклады конференции «Национальные картины мира: Язык, литература, культура, образование» (21–24 апреля 2003 г., Курск). – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2003. – С. 233–238.

3. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К. : Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – 287 с.

4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. / Под. ред. Н.А. Тройницкого : В 118 Т. – СПб., 1904–1905 – Т. 48. – 371 с.

5. Негода Ю.С. Повне зібрання законів Російської імперії як джерело з історії конфесій України XVIII–XIX ст. / Ю.С. Негода // Наукові праці. Історія. – Випуск 186. – Т. 198. – Київ : Видання ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – С. 54–58.

6. Полное собрание законов Российской Империи : – 1-е собрание. – Т. 8. – № 5560. – С. 396–398.

7. Там само : – 1-е собрание. – Т. 24. – №18.110. – С. 693.
8. Там само : – 1-е собрание. – Т. 26. – №19.289. – С. 44–45.
9. Там само : – 2-е собрание. – Т. 5. – №3659. – С. 396–398.
10. Там само: – 2-е собрание. – Т. 7. – №5870. – С. 962.
11. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.
12. Острянюк А. Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст. : формування міського середовища / А. Острянюк, Л. Аскерова // Краєзнавство : науковий журнал. – №3 (80). – 2012. – С. 5–18.
13. Давиденко Ю. Особливості національно-конфесійної структури населення України за даними перепису 1897 р. (на прикладі Чернігівської губернії) / Ю. Давиденко // Українознавчий альманах. – 2012. – №8. – С. 149–154.
14. Русов А.А. Описание Черниговской губернии : В 2 Т. / А.А. Русов. – Чернигов, 1898–1899. – Т. 2. – 396 с.
15. Таранець С.В. Правове становище старообрядців у Росії наприкінці ХVІІ – на початку ХХ ст. / С.В. Таранець // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – с. 78–88.
16. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 1, спр. 272, 159 арк.
17. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 1, спр. 287, 275 арк.
18. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 326, арк. 228–229.
19. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1004, арк. 212–213.
20. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1524, арк. 425–426.
21. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 1, спр. 284, арк. 140–141.
22. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1660, 665 арк.
23. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 329, арк. 534 арк.
24. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 299, арк. 214–215.
25. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 528, арк. 76–77.
26. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1015, 626 арк.
27. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1301, арк. 268–269.
28. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1033, арк. 138–139.
29. Полное собрание законов Российской Империи : – 1-е собрание. – Т. 33. – №26.225. – С. 604–605.
30. Там само : – 2-е собрание. – Т. 27. – №25944. – С. 63.
31. Там само : – 2-е собрание. – Т. 33. – №32844. – С. 327.

32. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 4, спр. 1011, арк. 2–6.
33. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 998, арк. 99–100.
34. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 316, арк. 190–191.
35. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 967, арк. 660.
36. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 342, арк. 76–77.
37. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 337, арк. 36–37.
38. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1589, арк. 209–210.
39. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 998, арк. 237–238.
40. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1010, арк. 37–38.
41. Подвербний А. Громадське життя Чернігова на початку і світової війни (за матеріалами преси) / А. Подвербний // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5/6. – С. 164–172.
42. Бойченко С.Г. Єврейський некрополь Чернігова / С.Г. Бойченко // Сіверщина в історії України. Випуск 6. Збірник наукових праць. – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2013. – С. 59–64.
43. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 1256, 859 арк.
44. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І.М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С. 124–132.
45. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 1, спр. 992, арк. 283–284.
46. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 963, 657 арк.
47. Держархів Чернігівської області, Ф. 679, оп. 10, спр. 291, арк. 275–276.

Еврейские погромы Гражданской войны: хроника трагедии и помощи пострадавшим

Весной 2014 года исполнилось 95 лет со времени самых массовых еврейских погромов периода Гражданской войны. Сохранилось достаточно много документов и свидетельств очевидцев тех трагических для евреев акций, продолжавшихся без перерыва все три года Гражданской войны и даже после её окончания.

Сегодня мы обратимся к документам, касающимся еврейских погромов в Черниговской губернии в годы Гражданской войны и деятельности в те годы еврейских благотворительных организаций, – документам, хранящимся в Государственном архиве Черниговской области. Здесь следует подчеркнуть, что документы такого рода, скажем так – «архивы погромов», долгие десятилетия были закрыты в СССР.

В 1990-е годы после образования независимых государств Украины, Белоруссии и России в этих странах наметились различные тенденции в подходе к теме погромов. На Украине это нашло отражение в дискуссии вокруг ряда персоналий украинского национального движения, и в первую очередь С. Петлюры. Автор этих строк несколько лет назад также принял участие в бурной дискуссии, развернувшейся на страницах газет и электронных СМИ касательно ответственности С. Петлюры за еврейские погромы ¹. Ещё одним ярким примером такой местной «украинской» тенденции является публикация в 2000 году в одном из номеров Всеукраинского научного журнала «Сіверянський літопис», издающегося в Чернигове двух материалов, касающихся еврейских погромов на Черниговщине. Сначала журнал опубликовал большую статью киевского писателя Романа Ковалю «Чернігівський Робін Гуд», фактически прославляющую погромщика и

убийцу евреев атамана Галаку (хотя в сноске редакция отмежвывается от такой оценки личности атамана), а через пару страниц, под рубрикой «Мовою документів», помещает прекрасный аналитический материал ведущего специалиста Государственного архива Черниговской области Анны Морозовой «Єврейські погроми на Чернігівщині у 1918–1921 рр.»².

Приступая к знакомству с документами, нам необходимо небольшое введение в тему.

В погромном движении против евреев в 1917–1920 годах принимали участие крестьянство и солдатские массы всех армий и режимов: солдаты бывшей царской армии; украинское крестьянство и войска Украинской Рады, гетмана и Директории; красноармейцы и партизаны Красной Армии (правда, командиры Красной Армии пытались не допускать погромов, но это не всегда удавалось); офицеры и солдаты Добровольческой армии (деникинцы); польские войска... Особенно страшными еврейскими погромами и резнёй евреев отличились организованные части «вольных казаков», «сичевых стрельцов» и «гайдамаков» Украинской Рады и Директории, банды украинских «батек-атаманов» и «офицерские полки» Деникина.

Еврейские погромы, кроме богатой добычи, прельщали этих бандитов одним важным преимуществом: они были совершенно безопасны для погромщиков³.

Вот состав участников погромов на Украине в процентном соотношении согласно подсчётам Н. Гергеля (отдел помощи погромленным при РОКК на Украине): 39% от общего числа погромов приходилось на войска Директории; 24,8% – на различные партизанские отряды и банды; 17,2% – на воинские соединения Белой армии; на Красную Армию – 8,6% погромов; на отряды атамана Григорьева – 4,2%; на Польскую армию – 2,6%; на прочих участников – 2,7%⁴.

Погромная агитация против евреев началась тотчас же после Февральской революции в феврале-марте 1917 года, т.е. ещё до «наступления Керенского». Погромщики обвинили

евреев в недостатке продовольствия и промышленных товаров, в росте дороговизны. За полтора года до этого, в разгар Мировой войны, в январе 1916 года аналогичные обвинения уже предъявлялись евреям. Тогда Департамент Полиции в секретном циркуляре, разосланном по всем губерниям, обвинял евреев в ... «истреблении» запасов продовольствия для усиления дороговизны и ... роста революционных настроений⁵. И это наглое погромное обвинение было предъявлено народу, который дал в годы войны несколько сотен тысяч солдат в русскую армию, погибавших в те дни тысячами на фронтах за Царя и Отечество!

Февральская революция для русской армии явилась полной неожиданностью. Войска были ошеломлены быстротой и лёгкостью совершившегося переворота. Но свобода действовала на тёмную малограмотную массу одуряющим образом. Со всей Украины: из Волыни, Подолии, Полтавщины, – в сентябре 1917 года сообщали о самосудах пьяных солдат и крестьян, о беспорядках, захватах земли, погромах и насилии над евреями. Крестьянство начало с захвата помещичьих усадеб, но поскольку помещиков было не так много (на всех не хватало – С.Б.), то постепенно крестьяне переключились на погромы евреев⁶.

Обратимся к свидетельствам. Ниже – свидетельство молодого человека Бориса Абрамовича Дворкина, написанное им в июле 1921 г. в г. Глухове.

«В четверг 28 февраля 1917 года в 4 часа дня банды разбойников ворвались в город с целью уничтожить часть жителей этого города. Я как присутствовавший при убийстве моего отца и матери хочу описать варварство этих разбойников. Стемнело. Папа с маленьким братиком прилегли на кровать. Вдруг стучатся. Бабушка пошла открывать дверь. Папа проснулся и сел на стул, который стоял возле стенки. «Здравствуйте», – произнесли разбойники. «Здравствуйте», – все им ответили, приподнявшись со своих мест. «Сидите на своих местах!» – грозно сказали разбойники. Все очень

испугались и сели на свои места. «Оружие давай, жидовская харя! Я вам покажу, как выступить против нас!» – сказал разбойник, стоявший впереди, очевидно, самый главный. «Нет у нас оружия», – сказал дедушка. «Молчать, жидовская харя, – сказал этот же. – К стенке. Дети, выйти...» И скомандовал: «Раз, два, три!» Выстрел раздался. Я слышал, как детям велели выйти, но не хотел, так как боялся за мать и за отца. После первого выстрела дедушка и мама упали мёртвыми. Папу же ранили в ногу, и он тоже упал, так как не мог устоять. В эту страшную минуту у меня помутилось в глазах, и я тоже упал. Один бандит заметил, что папа ещё жив, выстрелил и попал в грудь. Но папа всё-таки ещё был жив. Вдруг какой-то разбойник подходит ко мне и спрашивает: «Мальчик, ты жив?...» «Жив!» – ответил я ему. «А хочешь жить?» – спросил он, заряжая винтовку.... «Хо-ч-у», – ответил я ему дрожащим голосом. «Ну, так давай оружие, маленький жидочек», – сказал он улыбаясь. Я стал божиться, что у нас в доме никогда оружия не было. Пошарив в ящиках, они ушли. Но так как папа некоторое время ещё жил, то ещё некоторое время они стояли, и ушли только тогда, когда папа вытянулся»⁷.

Обратите внимание, что описываемый погром происходил именно 28 февраля 1917 года. Как известно, Февральская революция началась 26 февраля, а уже 28 февраля 1917 года царское правительство было низложено. Вот так, даже без Интернета, информация о «свободе» распространялась 100 лет назад...

Если даже не брать во внимание этнический компонент погромов, поражает циничность погромщиков. В книге «Летопись мёртвого города» Рахиль Фейгенберг свидетельствовала о судьбе местечка Дубово неподалеку от Умани, уничтоженного во время погромов 1919 года: «Под вечер в Дубово вошли человек сорок крестьян с гармониками и пением. При них были ружья и шашки. Они остановились на базаре, чтобы отточить шашки, и по улицам разнёсся хриплый лязг оттачиваемого оружия ...». «Атаман собрал крестьян у церкви

и заявил им, что настала пора вырезать всех евреев; согласны ли они на это? Крестьяне ответили, что он может сделать с евреями, что захочет, но чтобы не трогал евреев-кузнецов: теперь идёт жатва, и без них обойтись невозможно. И атаман согласился оставить кузнецов в живых...». «На глаза у семидесятилетнего Пейсаха Зборского убили его детей и внуков, а он продолжал громко читать псалмы. Затем ему отрубили руку, в которой он держал книгу псалмов: тогда он наклонился и поднял книгу другой рукой. Ему отрубили и эту руку, но старый меламед продолжал произносить псалмы наизусть...»⁸.

Особое место в феврале – апреле 1918 г. занимают жестокие погромы и резня евреев в северных районах Черниговской губернии. Эти погромы были совершены дезорганизованными частями Красной Армии при поддержке и содействии местного крестьянского населения. Погромы проходили под лозунгом: «Жида расстреливают Красную Армию». Такие погромы были в Мглине, в Сураже, где Первый полк имени... Ленина (!) разгромил и разграбил еврейские дома и квартиры, в Глухове и Новгород-Северском.

Погром в Глухове происходил 22 и 23 февраля 1918 г. и продолжался более двух с половиной суток. Он отличался чрезвычайной жестокостью.

По показаниям свидетелей, у многих оставшихся в живых евреев отрубили руки. На глазах матерей убивали малолетних детей. Не щадили стариков и старух⁹.

В результате погромов евреи несли огромные людские и материальные потери. Учитывая создавшуюся ситуацию, Политбюро ЦК РКП(б) постановило 18 июня 1920 г. разрешить создать еврейскую общественную организацию Общественный комитет по оказанию помощи погромленным евреям. А толчком к его созданию явилась инициатива Американского еврейского объединённого распределительного комитета «Джойнт», который предложил оказать помощь евреям России, пострадавшим от погромов. Первый Устав

Еврейского общественного комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов (Евобщестком) был утвержден НКВД РСФСР 9 июля 1920 г.¹⁰

Вот данные материалов Уполномоченного Киевской районной комиссии Еврейского общественного комитета помощи пострадавшим от погромов по Черниговской губернии (далее – Евобщестком), который начал свою работу 1 февраля 1921 года.

Рассмотрим список евреев, убитых во время погрома в Глухове 22 и 23 февраля (по старому стилю) 1918 года. Интересно, что этот список озаглавлен так: «Безвременно невинно погибшие жертвы во время беспорядков в Глухове». Как по-иезуитски – «беспорядков»... А после окончания Гражданской войны продолжающиеся эксцессы и убийства евреев на Украине вообще стали квалифицироваться властями как «бандитизм» и «хулиганство».

В Списке фамилии 110 убитых. А 5 человек числятся неопознанными.

Возраст убитых – от 15 до 75 лет. Среди жертв погрома – духовный раввин Шумяцкий Бера Нохимович, 60 лет; шойхет (резник) Баркан Бера Израилевич, 38 лет; присяжный поверенный Коновалов Эдидия Пинхусович. Есть в списке и целые семьи. Например, семья мануфактурного торговца Юдкевича Залмана Нохимовича, 65 лет. Убиты все: его жена Стера Файвигевна 60 лет, их сыновья Бер и Ицка (40 и 32) и три дочери Бася, Хася, Ривка (30,32,35 лет). А вот социальный статус остальных убитых:

4 человека гимназисты, 3 – студенты, 8 – солдаты, 9 – служащие, 3 – портных, 2 – рабочих, 13 – торговцев и коммерсантов. А также: общественный деятель, бухгалтер, типографский работник, экспедитор, кондитер, учитель, приказчик, пекарь, парикмахер, полотенщик, стекольщик, фотограф, железнодорожник и акушерка.

В списке убитых бандою деникинцев в Нежине 59 фамилий с именами без указаний возраста. Один из убитых – раввин Мендель Хейн¹¹.

В деле имеется огромный список погромленных (но не убитых) по Чернигову. Список пронумерован посемейно, состоит из 100 семей в среднем по 6-7 человек в каждой семье. В дополнение к основному списку прилагается и список ещё из 45 семей беженцев, в основном из Репок и прилегающих к ним сёл. Возраст погромленных – от 1 года до 80 лет.

Вот социальный состав погромленных: швея, чулочница, заготовщик, учительница, мельник, лавочник, сапожник, кузнецы, извозчики, купец, мясник, столяр... Вот, к примеру, ещё один погромленный: шорник Иосиф Абрамович, 35 лет, служил в Красной Армии. Его жена Сара, 34 лет, модистка, и их сын Идель 7 лет.

Есть в списке и черниговский раввин Мендель Шнеерсон, 52 лет, его жена 54 лет, и три дочери 18,14,12 лет.

В графе «имущество» у всех погромленных записано всего два слова «ВСЁ РАЗГРАБЛЕНО».

Что касается беженцев, то всех их приютили в Чернигове исключительно еврейские семьи. Вот только один пример. Вдова Горелик, 54 года, из Репок и её дочери Соня, Хана, Рива, Оля (15, 18, 21, 23 года) проживают в Чернигове по адресу ул. Троицкая, дом Гельфанда ¹².

В Деле № 11 мы находим Список граждан Сновского уезда, пострадавших от погромов, причинённых бандами Галаки; списки детей школ и детучреждений Сновска и Городни. В Списке погромленных, находящихся в Сновске, есть графа «Прежнее место жительства». Там мы находим такие населённые пункты: Поддобрянка, Перепись, Добрянка, Дроздовицы, Репки, Хоробичи, Ловин. Всего 16 семейств, общим количеством 74 человека. В графе «нуждаемость» записано только «сильно нуждаются» и «нуждаются».

В Списке еврейского детдома г. Городни, датированном концом 1920 года, всего три графы: «№ п/п», «Имя и фамилия», «Возраст». Всего 85 детей: 15 детей 4 лет, 38 – 5 лет, 30 – 6 лет, 1 – 7 лет.

Пять детей имеют фамилию Бельман, но, судя по возрасту

(двое 6 лет, а трое 5 лет), они дети разных родителей. Несомненно, это мои родственники, поскольку мои дед и отец родом из тех мест.

Бросается в глаза фамилия Абрам Кацнельсон, 6 лет. Думаю, это был в будущем великий украинский поэт уроженец Городни Абрам Исаакович Кацнельсон, столетие которого отмечалось в январе нынешнего года. В биографических материалах о поэте и в его воспоминаниях нет упоминания о том, что он был жертвой погрома. И это можно понять, учитывая, как такая запись могла отразиться на судьбе человека в годы советской власти. Однако то, что в списке из 85 характерных еврейских имён, только одно (!) имя «Абрам» и что фамилия совпадает буква в букву, возраст совпадает год в год, место проживания – именно Городня и то, что в те тяжёлые годы многие семьи, пострадавшие от погромов, часто на время отдавали своих детей в такие школы, смею утверждать, что это именно будущий поэт Абрам Кацнельсон¹³.

В Списке Сновского детдома № 1 (значит, детских домов было несколько) мы находим имена 58 детей от 4 до 6 лет. А в трёх классах Сновской еврейской школы № 3 согласно спискам насчитывалось 94 ученика.

Вот сведения Уполномоченного Давидова о населении Сновска:

«Общее число жителей – 8865 душ

Из них мужчин – 4339

женщин – 4526

Еврейское население – 4898

мужчин – 2129

женщин – 2769

Общее число детей до 16 лет – 3949

число еврейских детей – 1729»

На каком уровне тогда было медицинское обеспечение погромленных, видно из следующего документа.

Письмо киевской комиссии Евобщесткома по Черниговской губернии, направленное в Губздравотдел:

«Прилагаем при сём списки медикаментов, отпущенных Евобщесткомом для погромленных и детских учреждений Сновска и Городни.

Просим выдать товарищу Давидову Ш.Н. разрешение на провоз указанных медикаментов от Чернигова до станций Сновск и Городня.

1. Рыбьего жиру – 20 уп., 2. Зеленка мала – 6 уп., 3. Бинтов – 24 шт.»¹⁴.

Следующий рассматриваемый нами корпус документов – это Директивные документы (циркуляры, распоряжения) вышестоящих органов Губуполномоченному Евобщесткома на Черниговщине.

В них мы находим письмо, требующее бдительного отношения к назначению уполномоченных на местах: «К сожалению, приходится констатировать, что некоторые уполномоченные не соответствуют назначению. Ввиду вышеизложенного просим распорядиться о пересмотре состава уполномоченных Украины в смысле полной реорганизации их состава, назначением более ответственных товарищей, которые с успехом могли бы проводить в жизнь, намеченную нами работу»¹⁵.

В то же время в деле имеется довольно странная телеграмма, подписанная управделами Всеукраинского Евобщесткома, которая сообщает, что на основании переговоров с Наркомпродом выяснилось, что продукты

Всеукраевобкому и его отделениям будут отпускаться в первую очередь после... Красной Армии.

Соглашение между Народным комиссариатом продовольствия и Евобщесткомом сообщает нам о том, что все грузы, прибывающие в адрес Евобщесткома, передаются в склады, указанные Евобщесткомом, а для отправки грузов в пострадавшие районы Накомпрод предоставляет вагоны¹⁶.

Интересно и то, что американские еврейские благотворительные организации оказывали тогда поддержку евреям в Советской России не только продуктами питания и одеждой.

Это видно из следующей директивы, направленной губуполномоченным и уполномоченным по Киевской губернии.

«Настоящим предлагаем принять к неуклонному руководству постановление Киевской комиссии Евобщесткома от 17.09.1921 г., в силу которого, начиная с сентября месяца, Евобщестком прекращает субсидировать театральные учреждения, а также впредь не оказывает никакой помощи лицам и учреждениям, не имеющим прямого отношения к делу помощи погромленным...»¹⁷.

Ряд документов сообщает о требовании в помощи доставки писем погромленным от их родственником за границей. Количество таких писем исчисляется сотнями.

Имеется список лиц, не найденных и потому, как написано, «не имеющих адресов» (после погромов, видимо, изменили места жительства). В списке 14 фамилий. А вот откуда пришли эти письма: из Бруклина, Кливленда, Чикаго, Филадельфии, Детройта, Буэнос-Айреса, Ливерпуля, Сент-Луиса, Бостона и Канады¹⁸.

Имеется в материалах Архива и большая переписка. В частности, письма Уполномоченному Еврейского общественного комитета в Америке д-ру Дубровскому. Вот только некоторые из 41 темы переписки:

- О посылках со съестными припасами
- О денежных средствах для Евобщесткома
- О сборнике (имелся в виду выпуск и продажа сборника со свидетельствами о погромах) в пользу голодающих и погромленных
- О «Джойнте»
- О договоре «Джойнта» с Наркомсобесом
- О мерах борьбы с инсинуациями
- Об информации
- О частичном неурожае в РСФСР
- К вопросу о помощи голодающим
- О кино-фото материалах
- О детях круглых сиротах на Румынской границе

- Об отчётах для землячеств
- Об американских настроениях в области помощи
- По вопросу об иммиграции

Коснёмся последних двух позиций, на которых мы остановились. Тем более, что и кроме вышеупомянутой переписки документов достаточно.

Приведём текст письма «Об Американских настроениях в области помощи»:

«Из полученной нами информационной прессы Президиум Евобщесткома выносит впечатление, что среди еврейских организаций Соединённых Штатов существуют определённые настроения в пользу направления помощи в Польшу, Румынию и др. страны, минуя Россию в силу определённых предубеждений. Просим Вас сообщить, насколько точно нам удалось установить настроения, каково их происхождение, так и в близких перспективах»¹⁹.

Волнение авторов письма понятно. И в нашем распоряжении достаточно материалов, проливающих свет на происхождение вышеупомянутых предубеждений.

Вот материал, опубликованный в Берлине Агентством еврейских новостей «Дас фолк».

«Дело о помощи в Советской России (Неслыханный скандал)»

«Москва. Из вполне достоверных источников нас информировали, что судьба присылаемых из Америки денег, продуктов, платья для обедневших еврейских масс Советской России такова, что нуждающиеся еврейские массы не имеют никакой пользы. Нужно прибавить, что еврейские национальные институты не имеют никакого доступа и участия в их распределении. Еврейский комитет под названием «Еврейский общественный комитет», состоящий исключительно из еврейских коммунистов, получает все означенные деньги, продукты и одежду и заведует ими без всякого отчёта и публичного контроля»²⁰.

Конечно, полученные из «вполне достоверных источни-

ков» сведения не вполне достоверны, поскольку в материалах Архива мы находим и информацию о подробных отчётах.

Вот интересная телеграмма представителю Евобщесткома в Соединённых Штатах, копия – редакции газеты «Форверст».

«Киевская райкомиссия Евобщесткома, Евсекция, Наробраз, секция Помжек (*помощь жертвам контрреволюции*) собеса, Культур-лига, представительство рабоче-крестьянской инспекции категорически протестуют против распространяемых измышлений в заграничной буржуазной прессе о недобросовестном распределении Евобщесткомами американской помощи, попадающей будто исключительно коммунистам. Деятельность Евобщесткома протекает в теснейшем контакте с органами соввласти, распределяющей помощь отнюдь не по партийному принципу, а руководствуясь исключительно степенью нуждаемости. В частности, Киевский Евобщестком оказывает помощь исключительно жертвам погромов, субсидирует в Киевской, Волынской, Подольской и Черниговской губерниях 418 учреждений помощи, преимущественно детских, снабжает коллективно и индивидуально десятки тысяч пострадавших одеждой, обувью, бельём, продуктами питания и медикаментами. Чтобы положить конец слухам, инспектирующая райкомиссия приступила к составлению именных списков с оригинальными подписями, расписок лиц, получившим всякого рода помощь. Часть указанных списков уже отправлено в Америку. Президиум: Рабинович, Томашов, Эйдельман»²¹.

Здесь следует добавить, что, знакомясь с довольно сложными условиями Договора, заключённого «Джойнтом» с Наркомсобесом, можно сделать вывод, что еврейская общественная организация Евобщестком получала средства для помощи погромленным от «Джойнта» не напрямую, а через советскую государственную структуру – Наркомсобес²².

Однако мы видим, что даже несмотря на определённые недоразумения и недопонимания, порождавшие конфликты, во

времена тяжелейшего для страны периода разрухи и голода по окончании Гражданской войны, помощь американских евреев своим братьям в СССР не прекращалась ни на один день и ни на один час.

Теперь коснёмся вопроса «Об иммиграции», фигурирующего в переписке с представителем Евобщесткома в Америке д-ром Дубровским. В этой части мы читаем: «Вопрос о том, чтобы дать возможность иммигрировать из России ко всем родным за границу определённым категориям лиц, был нами поставлен в своё время в целом ряде госучреждений. В данное время мы имеем возможность Вам сообщить, что, согласно решения Наркоминотдела и др. важнейших госучреждений, от которых это зависит, вопрос о выпуске из России жён эмигрантов, их детей и нетрудоспособных решён принципиально в положительном смысле...»²³.

В материалах Архива имеется блок документов: циркуляры, инструкции и др., – о порядке иммиграции еврейского населения. Одним из первых документов здесь мы находим Добавочный договор от 6 октября 1922 г. в Берлине к договору, заключённому 2 июня 1922 г. между Объединённым комитетом по еврейской иммиграции с одной стороны и Евоцделом Наркомнаца с другой.

В этом Договоре, состоявшем из 10 пунктов, в 1 пункте сообщалось: «Все необходимые расходы иммигрантов, связанные с поездкой из России до транзитных стран, пока Литвы и Латвии, в сумме 75\$ для каждого иммигранта депонируется Объединённым комитетом и Евобщесткомом». Однако в этом договоре меня очень заинтересовала первая из 5 подписей. Принадлежала она известному сионистскому лидеру – уроженцу Черниговской губернии Арье-Лейбу Моцкину, который, кстати, в 1910 г. опубликовал книгу на немецком языке о еврейских погромах в России с начала XIX века и до кульминации 1905 г.²⁴

Следующий документ – Циркуляр иммиграционного бюро

Евобщесткома, изданный в центральном офисе организации в Москве 27.03.1923 г.

«Срочно передать во все пункты.

За последнее время мы получили много сведений с разных мест, что в глухих городках Украины, а также более крупных центрах Белоруссии неизвестными агитаторами ведётся кампания за иммиграцию вообще и за иммиграцию Палестинскую в частности, что вводит в заблуждение еврейские трудящиеся массы, как насчёт положения в этих странах, так и ложной информацией о возможности поездки. Многие обманутые таким образом распродают остатки своего имущества, пускаются с многочисленной семьёй в дорогу и в более крупных центрах задерживаются, ложась бременем на Эмигбюро, куда они попадают в поисках помощи и содействия. Наши Эмигбюро, выполняя известные задания, строго ограничены в смысле содействия эмигрантам лишь известных категорий, бессильны им помочь...»²⁵.

Вышеприведённый Циркуляр может показаться советской антииммиграционной пропагандой, но это в данном случае не так.

Движение за прекращение или ограничение иммиграции, особенно еврейской, достигло наибольшего размаха в США сразу после 1-й мировой войны, когда в стране резко усилились изоляционистские и националистические настроения, ксенофобия и опасения, что левый политический радикализм, получивший после 1917 г. широкое распространение в Европе (евреев считали главными его носителями), перекинется в США. Под воздействием подобных настроений Конгресс США уже в 1921 г. ввел первые иммиграционные квоты, установив предельное количество переселенцев: в год не более 3% от общего числа выходцев из соответствующей страны (иммигрантов и их детей), проживавших в США в 1910 г. А через несколько лет последовало ужесточение этих ограничений, и в 1925 г. квоты были понижены до 2% численности соответствующей группы иммигрантов.

Вот что мы находим в подшитом в архивное дело журнале по вопросам эмиграции «Эмигрант», первый номер которого вышел в СССР 1 октября 1923 г. Этот журнал являлся официальным органом Эмиграционного бюро при Евотделе Наркомнаца и Евобщесткома.

Раздел «Заграничная хроника».

«Декабрьская сессия Американского Конгресса будет обсуждать новый иммиграционный билль (законопроект). По слухам, предлагается увеличить квоты до 5%. Из достоверных источников нам передают, что американская иммиграционная инспекция подготавливает материалы в смысле ограничения въезда евреев в Америку. Представитель иммиграционной Комиссии конгресса сенатор Джонсон будет настаивать на ограничении въезда восточным народам, так как они будто бы являются нежелательным элементом для Америки». Вот так: «восточные народы – нежелательный элемент для Америки!»²⁶.

Еврейский общественный комитет по оказанию помощи пострадавшим от погромов (Евобщестком) просуществовал четыре года и был ликвидирован в октябре 1924 г.

Вся деятельность Евобщесткома и «Джойнта» была направлена на то, чтобы оказать помощь погромленным и малоимущим евреям, детям-сиротам, на организацию больниц, амбулаторий, школ, детдомов, приютов и т.п. в условиях, когда государство недостаточно субсидировало учреждения здравоохранения и образования. И именно помощь американских евреев и самоотверженная работа сотрудников «Джойнта» и Евобщесткома дала возможность в суровых условиях военного и послевоенного времени выжить и как-то просуществовать сотням тысяч людей, оказавшихся в беде.

Погромы на Украине и Белоруссии продолжались до 1921 года, но и после окончательной победы советской власти действовали всевозможные банды, которые грабили и убивали евреев. По примерным подсчётам, с 1918 по 1920 год на территории бывшей Российской империи прошло более

1 500 погромов, из которых три четверти пришлось на Украину. Нет точных данных о жертвах погромов 1918–1921 годов. Убивали на просёлочных дорогах, в поле и в лесу, выбрасывали из поездов, топили в реках, сжигали в домах и синагогах, оставляли на съедение свиньям и собакам, живыми бросали в колодцы, кидали без счёта в общие могилы; некоторые местечки исчезли без следа – ни домов, ни жителей, и некому было посчитать жертвы. Историки называют разные цифры: от семидесяти пяти до двухсот тысяч погибших евреев. Погромы оставили за собой множество раненых и изувеченных. Но есть цифры, которые нам известны точно: около 300 000 еврейских детей остались сиротами, десятки тысяч стали беспризорными; семьсот населённых пунктов полностью разграблены ²⁷.

Сегодня архивы страны доступны для исследователей темы погромов. И работа эта должна продолжаться во имя сохранения исторической правды о народной трагедии и в память о многотысячных безвинных жертвах погромов.

В фондах Государственного архива Черниговской области сохранилось достаточно документов по теме погромов Гражданской войны. И они ждут своих исследователей.

А мне пока удалось (и то частично, поскольку очень много документов написаны от руки на языке идиш) обработать только 10 дел о погромах 1918–1921 годов из 98 единиц хранения, находящихся в Государственном архиве Черниговской области.

1. С. Бельман. Каких героев славить? – газета «Тхия» № 1/156, 2008 г. – С.1.

2. Сіверянський літопис № 6. – 2000 г. – С.102-111, 116-123.

3. Полетика Н.П. Виденное и пережитое. – 1990 г. – С.94.

4. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России 1918-1922 гг. Сборник документов. – Москва. 2007 г. – С.XIV.

5. Полетика Н.П. Виденное и пережитое. – 1990 г. – С.77,102.

6. Там же. – С.98-99.
7. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.38. – Л.39, 39 об.
8. Кандель Ф. – Книга времён и событий 3. История евреев Сов. Союза (1917–1939). – Иерусалим – Москва. 2002 г. – С.84.
9. Полетика Н.П. Виденное и пережитое. – 1990 г. – С.123,124.
10. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России 1918-1922 гг. Сборник документов. – М., 2007. – С.ХХII.
11. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.1. – Л.1,1 об.,4.
12. Там же. – Л.6-20 об.
13. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.11. – Л.2,5,6 об.
14. Там же. – Л.9,13 об.,15.
15. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.2. – Л.10.
16. Там же. – Л.21,24.
17. Там же. – Л.45.
18. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.7. – Л.1.
19. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.19. – Л.23.
20. Там же. – Л.24.
21. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.2. – Л.17.
22. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.19. – Л.12.
23. Там же. – Л.14.
24. ГАЧО. – Ф.Р. – 4533. – Оп.1. – Д.35. – Л.1.
25. Там же. – Л.29.
26. Там же. – Л.40 об.
27. Кандель Ф. – Книга времён и событий 3. История евреев Сов. Союза (1917-1939). – Иерусалим – Москва. 2002 г. – С.109.

ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ 1920-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.

Ситуація в Україні ще раз переконливо доводить необхідність формування гармонійної державної політики щодо національних меншин, об'єднання української нації, відмову від політичних спекуляцій на мовному та національному ґрунті. Виховання толерантного ставлення держави та суспільства до різних етносів вимагає враховувати помилки та історичний досвід національної політики і взаємовідносин влади та національних меншин 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Суперечливий період своєї історії у 20-х роках ХХ ст. переживали євреї. На початку 20-х років в Україні виникла так звана єврейська «містечкова проблема». Суть її полягала в тому, що основна маса євреїв, які ще в недалекому минулому займалися ремеслом і торгівлею, були позбавлені цього права, внаслідок чого значна частина єврейського населення, зосередженого переважно в містечках, залишилася без засобів до існування [20, с.54].

Вирішення єврейської «містечкової проблеми» партійно-радянське керівництво вбачало в залученні євреїв до землеробської праці шляхом переселення їх на земельні колонізаційні фонди України та Криму (1–2).

Згідно постанови ЦВК СРСР від 28 серпня 1924 р. з метою привернення євреїв до землеробської праці була заснована Комісія по земельному влаштуванню трудящих євреїв при ЦВК СРСР (Комзет) [19, с.13]. У 1926 р. таку комісію було організовано при ВУЦВК (Укркомзет) [21, с.14]. З цією метою всі округи України і АМСРР були поділені за надлишком сільського населення на чотири переселенські райони. До 1-го району входили округи прикордонної смуги. Згідно по-

станови ЦВК СРСР і ВУЦВК з цього району передбачалося переселити 50 % всього надлишкового сільського населення, що становило 119 тис. дворів з населенням 618,8 тис. осіб; з 2-го району, що об'єднував Вінницьку, Бердичівську і Черкаську округи, планувалося переселити 40 % надлишкового населення, в місцях помешкання якого знаходилося 111 тис. дворів і проживало 577,2 тис. осіб; з 3-го району передбачалося переселити 46 % надлишкового сільського населення або 145 тис. дворів з населенням 598 тис. осіб. Переселення запланованого контингенту передбачалося здійснити упродовж 5-ти років; 4-й район охоплював округи, передбачені для поселенців. Основний контингент переселенців становили представники міського і містечкового єврейського населення (13).

Уряд планував переселити 375 тис. дворів з населенням 1794 тис. осіб (15). Фінансів на таке переселення не було, тому радянський уряд погоджувався на фінансову і матеріальну допомогу зарубіжних організацій. З метою реалізації переселенської політики радянський уряд надавав переселенцям безкоштовно землю і певні пільги при сплаті податків та перевезенні залізницею майна, худоби, будівельних матеріалів [23, с.26], виділивши всього 21 % коштів від загальної суми, необхідної для землевлаштування переселенців. Решту коштів – 22,7 % становили власні заощадження переселенців, 10,2 % – Товариства по земельному влаштуванню євреїв (ОЗЕТ) і 46,1 % – допомога іноземних організацій (12, 16).

Суттєву допомогу переселенцям надавала єврейська Центральна-розподільча організація, яка була створена в Америці під назвою «Джойнт Дистрибушен Коміте», скорочено «Джойнт». Досить вагому допомогу надав «Джойнт» євреям СРСР в роки погромів і голоду 1921-22 рр. Після заборони діяльності цієї організації в СРСР, утворилася нова – «Агро-Джойнт», яка ставила за мету сприяти землевлаштуванню євреїв у Росії, Польщі, Литві, в тому числі і в Україні (11).

У 1925 р. ця організація уклала з Комісією по землевлаштуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ) договір на проведення відповідної роботи по землевлаштуванню євреїв в Україні і в Криму. Вона зобов'язувалася витратити на цю справу 800 тис. крб., а насправді витратила 1500 тис. крб. У 1926 р. цей договір був продовжений на суму 2300 тис. крб. (12). З Комзетом також уклало договір Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ), створене у Франції, за яким зобов'язалося надавати грошову допомогу єврейським переселенцям у розмірі 200 тис. крб. Не байдужим до єврейського землевлаштування виявилось Берлінське товариство ремісничої і землеробської праці серед євреїв (ТЗП), яке у 1926 р. для аграризації єврейського населення виділило 150 тис. крб. [23, с.28]

Фінансову і матеріальну допомогу єврейським переселенцям надавали також «ІКОР» (США), котра у 1926 р. направила в Україну 20 тракторів та 60 тис. крб. грошової допомоги, Аргентинське єврейське товариство «ПРОКОР» надіслало 4 тис.крб. [23, с.29], Палестинське товариство «Агро». Всього від усіх закордонних організацій надійшло у 1925 р. – 1500 тис. крб., а в 1926 р. – 2714 тис. Всі ці організації обслуговували переселенців на підставі складених між ними і Комзетом угод, що їх затверджувала РНК УСРР (12). В угодах між іноземними організаціями і Комзетом чітко визначалися права і обов'язки цих організацій. До їх функцій входила лише організація матеріальної допомоги, видача кредитів грішми і натурою в межах затверджених Комзетом кошторисів [21, с.23].

Крім іноземних організацій, які фінансували єврейське населення, в Україні існувало товариство по землевлаштуванню трудящих євреїв (ОЗЕТ). Його місцеві відділення проводили роботу по наданню матеріальної допомоги євреям-колоністам. Так, наприклад, Київське відділення зібрало гроші на купівлю тракторів, Катеринославське – відкрило медпункт у Криворізькій окрузі, Херсонське відділення спорудило «Бу-

динок переселенця» в Херсоні, Харківське відділення такий же будинок у Кривому Розі(11). Протягом 1925 - 26 рр. у справу колонізації ОЗЕТ вніс 150 тис. крб. [23, с.29]

Згідно плану переселення, кожна родина, що переселялася, повинна була мати 300 крб., частина цієї суми виділялася на харчування переселенця до збору урожаю, а частина вкладалася в господарство. Однак, насправді, висунута вимога до переселенців виявилася нереальною і ця сума була знижена до 150 крб. Втім, навіть таку суму могли внести на землевлаштування своєї родини лише 30 % переселенців, 25 % переселенців могли внести по 300 крб., 10 % – по 500 крб., і 35 % – лише 10 крб. на родину. Отже, землевлаштуватися могли 65 % переселенців, не вдаючись до сторонньої допомоги [22, с.97].

Для потреб єврейського переселення виділялися землі, насамперед, в районах старих єврейських колоній Херсонської і Катеринославської губерній та на Півночі Криму. Зокрема, в УСРР було виділено – 108,9 тис. десятин землі, у Криму – 58,4 тис. дес. Згідно постанови ВУЦВК від 29 липня 1925 р. «Про залучення єврейського населення до землеробської праці» Наркомземом України планувалося виділити 300 тис. десятин землі в Криворізькій і Херсонській округах [23, с.30].

Реєстрація переселенців в Україні розпочалася на початку листопада 1924 р. На місцях були створені губкомісії із трьох осіб по реєстрації переселенців: представника євсекції, губземуправління і губбюро нацменшин. Протягом листопада були розіслані по округах плани роботи і циркуляри про створення окружних і районних комісій по реєстрації і про порядок проведення переселенської кампанії. Проводилися також районні конференції в містечках з метою інформації єврейського населення (3). Чимало єврейських родин погодилося на переселення. Так, на початку 1925 р. у Волинській окрузі зареєструвалося 3722 єврейські родини (8708 осіб), що становило 11 % всього єврейського населення губернії [6,

арк.13]. За соціальним станом переважну більшість переселенців становили кустарі і дрібні торговці (від 56 до 74 %), решта – селяни, службовці, робітники. На квітень 1925 р. з Волині було переселено 488 родин, зокрема з Житомирської округи – 279 родин, Коростенської – 205, Шепетівської – 4 [6, арк.57]. З Подільської губернії переселено – 900 родин, Київської – 900, Чернігівської – 350, Полтавської – 350 родин. Всього переселено 2988 родин, з них оселилося на земельних колонізаційних фондах – 2241 родина або 75 % переселенців [21. с.26].

У січні - лютому 1925 року була проведена реєстрація населення, яке виявило бажання перейти до землеробської праці. Ця реєстрація була проведена поспішно без відповідного висвітлення в офіційній пресі, а отримані дані були опрацьовані недостатньо повно, однак вони свідчили про те, що у 8-ми губерніях України зареєструвалося 14998 родин, до складу яких входило 73 тис. осіб [23, с.23]. У перспективі, переселенський контингент планувалося значно збільшити. Згідно 7-річного плану переселення євреїв на Південь України передбачалося переселити 44800 родин (або 224 тис. осіб), в тому числі з Волинського Полісся – 9700 родин, Чернігівського Полісся – 2300, Правобережного Лісостепу – 3000, Полтавщини – 2400 родин (8-9).

У першій половині 1926 р. проведена чергова реєстрація єврейського населення, бажуючого перейти до землеробства. Ця реєстрація охопила 300 населених пунктів (переважно містечок), під час якої виявили намір переселитися понад 20 тис. родин, що склалися з 80 тис. осіб [5, арк.9].

Для загального керівництва переселенням в Україні, а також для регулювання усіх питань, що виникали у зв'язку з переселенням, ВУЦВК і РНК УСРР 8 червня 1926 р. затвердили «Положення про Всеукраїнський переселенський комітет при ВУЦВК». На місцях питаннями переселення займалися земвідділи й комісії нацменшин при окрвиконкомах (7).

Земельні відділи в більшості випадків обмежувалися лише оформленням документів і допускали також цілу низку негативних явищ, які гальмували переселенську справу. Зокрема, це так звані «збірні сім'ї», до складу яких входили зовсім сторонні особи, які на місцях поселення розпадалися й виникали лише непорозуміння. Найбільш негативним явищем, що гальмувало переселення у 1926 р., було нове положення про комплектування переселенських родин (5 їдців при 3-х працездатних), яких виявилось дуже мало, внаслідок чого сталося значне невиконання нарядів на переселення [14, арк.14].

Серйозною перешкодою на шляху реалізації переселенської програми була нестача коштів та земельних фондів. На початку єврейського переселення було 1100 тис. гектарів вільного земельного колфонду, з якого виділено для єврейського переселення лише 130 тис. га, тобто лише 12 % [21, с.20]. Тому переселення здійснювалося й за межі України.

Переселення євреїв з України розпочалося у 1927 р., зокрема, на Далекий Схід (Біробіджанський район) (10). У майбутньому все єврейське переселення планувалося спрямувати саме туди [21, с.20]. Вишукувалися земельні площі для єврейських колоністів і в межах України. У кінці 1926 р. почали виділяти для них угіддя з меліоративного фонду. Так, згідно постанови РНК УСРР від 12 серпня 1926 р. було виділено 250 тис. десятин Олешківських пісків [22, с.99].

Для переважної більшості єврейських колоністів землеробство було зовсім новим, не звичним заняттям, але містечкове безробітне населення змушене було переселятися на земельні колфонди, рятуючись, таким чином, від голодної смерті. Траплялося, що єврейські поселенці після збору урожаю знову поверталися до постійних місць проживання. Наприклад, майже 2 тис. поселенців Херсонської округи у 1925 р. через відсутність житла поїхали зимувати в свої містечка [23, с.34]. Значний відплив єврейських поселенців спостерігався у 1927–28 рр. у зв'язку з недородом та вимерзанням

озимини, майже на 100 відсотків, внаслідок чого у колоніях Півдня України розпочався голод (15).

Іноземну допомогу колоністи могли отримати лише з дозволу Наркомторгу УСРР, який дотримувався принципу планового постачання колоній і зволікав з цієї причини з видачею борошна та фуражу. Укркомзет змушена була вказати Наркомторгу на необхідність позапланового постачання переселенців борошном за готівку іноземних організацій у розмірі 15 тис. пудів на місяць [17, арк.10]. Крім того, Укркомзетом було направлено доповідну записку в ЦК КП(б) У з пропозицією виділяти щомісячно 25 вагонів борошна і стільки ж фуражу для худоби, однак лише після тривалих клопотань з боку Комзету для колоністів було відпущено 15 вагонів висівок [17, арк.7].

Не дивлячись на великі труднощі землевлаштування колоністів, переселення євреїв мало певні успіхи, які були, безперечно, результатом активної фінансової і матеріальної підтримки переселенців з боку закордонних єврейських організацій. Якщо український селянин на переселення отримував кредит від держави не більше 300 крб. (переважно ця сума була значно меншою), то єврейський переселенець мав значно більше кредитів, але не від уряду, а від закордонних єврейських громадських організацій. Зокрема, на єврейське переселення в Україні станом на 1 жовтня 1927 р. витрачено такі грошові суми: організацією «Агроджойнт» – 3665167 крб., ЄКТ – 1032341 крб., ТРП – 252404 крб., всього 4949912 крб. Держава надала переселенцям всього 874924 крб. або 17,6 % від загальної суми (10). Якщо на одне господарство держава виділяла 137 крб., то єврейські іноземні організації від 740 крб. до 940 крб. [21, с.21]. Отже, переселення єврейської людності здійснювалося переважно на кошти іноземних організацій.

Наслідком переселення євреїв на земельні колфонди України було утворення 162 нових єврейських колоній, які мали

9526 дворів. Зокрема, в Херсонській окрузі було засновано 38 колоній, Криворізькій – 74, Маріупольській і Запорізькій – 25, Мелітопольській – 3, Одеській – 22 колонії. В усіх цих колоніях збудовано 4896 хат, на кожних 100 родин припадало 60 хат [21, с.15]. Зростали посівні площі переселенців. Так, якщо у 1925-26 рр. озимий клин становив 9,6 га, то у 1928-29 рр. – 30,9 га. На кінець 20-х років ХХ ст. питома вага єврейських хліборобів порівняно з довоєнним часом зросла з 3,2 % до 9,8 % [20, с.54].

Переселення євреїв партійно-радянське керівництво розглядало як політично-господарську акцію. На його погляд, «паразитичне» існування багатьох сотень тисяч єврейського населення необхідно було привернути до продуктивної праці в сільському господарстві і промисловості [21, с.19]. З цього приводу на Другій Всеукраїнській нараді по роботі серед нацменшин зазначалося: «Радянська влада проводить величезну роботу по залученню містечкової бідноти до продуктивної праці, яка дала значні результати і привела до зміни соціальної структури єврейського населення» [13, с.45].

Перша згадка про єврейську общину в Ніжині, яка з'явилась у місті приблизно у XV столітті, відноситься до 1648 року. Джерела говорять, що в цей час відбуваються досить значні погроми єврейських і польських общин міста Ніжина, і ці погроми приписують не тільки «козацькому ополченню гетьмана», але й звичайним міським людям, що запідозрили багатих поляків та євреїв у пособництві ворогу українського народу – польському королю. Під час погромів постраждали не тільки представники багатой верхівки євреїв та поляків, але й представники бідного люду, що активно допомагали українцям у боротьбі проти польського гніту.

Наступним важливим моментом появи євреїв на Ніжинському історичному горизонті можна назвати кінець XVIII ст., коли завоювання Росією Криму значно применшило значення міста як торговельного центру. Але це також пов'язано з

тим, що ніжинські греки масово виїжджають до Одеси «на кращі землі», а їх місце у торговельно-промисловому житті міста активно займають євреї. Вони дуже гарно розуміли значення цього невеликого торговельного міста для Російської імперії, а також добре знали його історію. Не випадково саме євреї-підприємці Гольденберги у другій половині XIX сторіччя поставили на промислову основу виробництво ніжинських огірків і принесли їм світову славу, поставляючи до найпрестижніших столів світу.

В наш час Ніжин відомий як один з головних центрів Любавичського хасидизму: на місцевому кладовищі поховано другого Любавичського Ребе, Дов-Бер Шнеерсона, що помер у 1827 році.

Наступна велика згадка про ніжинських євреїв відноситься до трагічного єврейського погрому 20 липня 1881 року. Про причини погрому є різні версії як істориків, так і публіцистів, але в його результаті було знищено багато єврейських будинків, пограбовано і вбито достатньо люду. В погромі приймали участь різні верстви ніжинського люду, в тому числі і представники інтелігенції та «багатих станів». Місцева влада самотужки не змогла вирішити дану проблему, і було викликано війська, які винищили багато погромщиків «різних станів».

Переважна більшість ніжинських євреїв займалась виробництвом тютюнових виробів, зокрема цигарок, «трубочного тютюну» та інших виробів, також торгували і лихварували (за що їх по праву традиційно недолюбували всі).

В кінці XIX – початку XX століття у місті було 10 синагог, три єврейські приватні школи і 30 хедерів, з 1895 року працював єврейський ощадний банк. Потрібно відмітити, що його заснування було пов'язано саме з погромами, під час яких євреї втрачали багато коштів і майна. Для його зберігання євреї першими в місті започаткували банк і навіть почали страхувати своє майно. За матеріалами перепису 1897 року

понад третини жителів Ніжина були євреями. Вони практично повністю контролювали міську торгівлю і капіталістичне виробництво, банківську справу і кредитування, аптеки і шинки.

Початок XX століття знову почався масовими єврейськими погромами, які не обминули і Ніжин. Погромами займалися всі без винятку: більшовики і білогвардійці, махновці і бандити, іноземні та українські війська. Не дивлячись на «політичне прикриття і класовий характер», всі ці погроми мали чисто фінансово-економічне підґрунтя: це робилось просто для грабежу і збагачення за рахунок багатих єврейських жителів. Наприклад, коли в 1919 році денікінці вбили ніжинського раввина М. Хейна, то його майно також пограбували, а будинок спалили.

У 1920-і роки у Ніжині продовжують діяти 7 синагог: Друга, Золотніцького, Кам'янка, Любавичського, Ремісна, Рудзика, Шнеєрсона. Ніжинські євреї намагаються налагодити тісні відносини з новою більшовицькою владою, тим більше, що у верхівці партії більшовиків у Москві та Києві досить багато їх співвітчизників. 14 липня 1922 року була зареєстрована Ніжинська єврейська релігійна община. До неї належали синагоги, молитовні будинки, баня, їдальня, господарські об'єкти. Общині також було передано земельні сільськогосподарські угіддя на території району. Наділення землею євреїв вписувалось в загальну політику радянської влади по «залученню євреїв до землеробської праці», але місцева влада відмічала слабку зацікавленість євреїв роботою на землі. Вони намагались здати землі в оренду місцевим середнякам та куркулям на вигідних умовах, а самі активно включались у сільськогосподарську торгівлю.

З кінця 20-х років починаються репресії проти національних меншин України, і євреї також не були забуті. В 1928 році в Ніжині разом з двома церквами закрили дві синагоги, і в приміщеннях синагог Любавичського і Золотніцького від-

крили клуби. В 30-і роки починається активна антирелігійна пропаганда, і в контексті боротьби з релігією та буржуазним націоналізмом було закрито всі інші синагоги, діяльність єврейської общини стає таємною.

30-і роки ХХ століття стали найбільш трагічними для національних меншин України – сталінізм нищить кращих національних представників, борючись з «націоналізмом». Внаслідок такої боротьби, а також войовничої русифікації, єврейська община міста зазнала значних втрат. Багато кращих її представників було репресовано і знищено, деякі виїхали до Росії і за кордон.

Сучасне відродження ніжинської єврейської общини починається з 1985 року, коли було проголошено Перебудову, демократизацію та національне відродження. За допомогою іноземних єврейських організацій та спонсорів єврейська община міста почала відновлювати свої святині.

В наш час в місті проживає понад триста євреїв. В 2008 році завдяки допомозі вихідців із Ніжина, що проживають за кордоном, відреставрували міську синагогу. В 2009 році при допомозі американського бізнесмена-філантропа Мулі Коена відреставровано єврейські поховання, розташовані поряд з синагогою. В самій синагозі, крім молитовного залу, є також гарна бібліотека, кухня і їдальня, їх послугами щорічно користуються багато людей, що приїжджають на могилу Ребе.

Фонд 166. Народний комісаріат освіти України

Опис 2

1. Спр. 616. Протоколи засідань Президії Ради національних меншин Наркомосу УСРР за 1921 рік. 17 серпня – 19 грудня 1921 р., 26 арк.

2. Спр. 618. Листування з секціями нацменшин губвідділів нацменшин народної освіти УСРР про стан та організацію культосвітньої роботи серед національних меншин України. 18 квітня – 29 грудня 1921 р.

Фонд 413. Центральна комісія нацменшин при ВУЦВК

Опис 1

3. Спр. 4. Протоколи № 1 – 24 засідань ЦК національних меншостей. Копії. 3 травня – 12 грудня 1924 р., 40 арк.

4. Спр. 7. Витяги з протоколів засідань ЦК національних меншостей, акти та листування з Наркомземом УСРР, окрвиконкомаами про переселення національних меншостей та наділення їх землею. 30 червня 1924 р. – 28 листопада 1929 р., 160 арк.

5. Спр. 10. Звіт про роботу ЦК нацменшостей при ВУЦВК – 1924-1926, 122 арк.

6. Спр. 17. Протоколи засідання, звіти бюро нацменшостей при Київському, Катеринославському, Волинському губвиконкомах. 23.12.1924 – 10.07.1925 р., 339 арк.

7. Спр. 32. Постанови, витяги з протоколів засідань ВУЦВК, РНК УСРР, АФК при РНК УСРР, ЦК національних меншостей про роботу серед національних меншостей. 13 травня 1925 р. – 19 квітня 1926 р., 117 арк.

8. Спр. 41. Протоколи № 32, 33, 34, 36 засідань ЦК національних меншостей та матеріали до них. Оригінали та копії. Березень – квітень 1925 р., 136 арк.

9. Спр. 42. Протоколи № 37, 38, 40, 41 засідань ЦК національних меншостей та матеріали до них. Оригінали та копії. Квітень – травень 1925 р., 82 арк.

10. Спр. 164. Протоколи засідань президії ОЗЕТ та кошторис прибутків і витрат по забезпеченню переселення євреїв на 1926 – 1927 рр. 5 квітня – 12 липня 1926 р., 63 арк.

11. Спр. 165. Протоколи засідань Президії ОЗЕТ. Копії. 3 квітня – 17 вересня 1926 р.

12. Спр. 166. Протоколи засідань ОЗЕТ і КОМЗЕТу. 28 жовтня 1926 р. – 29 вересня 1927 р.

13. Спр. 216. Листування з Наркомземом УСРР про переселення національних меншин та закріплення земель за колективами переселенців. 2 січня – 27 вересня 1926 р., 182 арк.

14. Спр. 263. Звіти про роботу окркомісій нацменшостей за 1927 р., 239 арк.

15. Спр. 348. Листування з ЦК КП(б)У, Наркомземом УСРР, окрвиконкомаами про стан переселенської справи на Україні 1927-1928 рр. 4 січня 1927 р. – 15 червня 1928 р., 41 арк.

16. Спр. 349. Листування з Наркомземом УСРР, окрвиконкомаами про переселення національних меншостей. 4 жовтня 1927 р. – 23 липня 1928 р., 85 арк.

17. Спр. 2689. Протоколи засідань, доповідні записки, листування Голоvbюро евсекції КП(б)У Всеукраїнського правління товариства землекористування трудящих євреїв «ОЗЕТ» про стан роботи серед єврейського населення, скликання Всеукраїнського з'їзду «ОЗЕТ», фактах прояву антисемітизму. 18.01.1928 р. – 18.11.1928 р., 45 арк.

18. ВУЦВК. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин 2730 листопада 1930 р. – Москва-Харків-Мінськ., 1930.

19. Брук Б. Стан і розвиток єврейського землеробства / Б. Брук // Єврейський селянин. Збірник № 2. – М.: Видавництво центрального правління ОЗЕТ, 1926. – С. 13.

20. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине / А. Глинский. – Х.: Центриздат, 1931. – 80 с.

21. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор. – Х.: Держвидав, 1929. – 32 с.;

22. Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця.: ДОВ «Вінниця», 1999. – 156 с.

23. Фінкель Х. Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. Видавництво Харківського ОЗЕТ / Х. Фінкель. – Х., 1926. – 74 с.

**Взаимодействие УкрКОМЗЕТа и Крымского
представительства КОМЗЕТа в деле
переселения евреев Левобережья
в Крымскую АССР в 1920–1930-х годах**

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что изучение опыта национальной политики коренизации в межвоенное двадцатилетие может помочь в выработке современной этнополитики многонациональных государств. Борьба с антисемитизмом выступает в качестве своеобразного индикатора внимания государства к комплексу межэтнических отношений. Национальная политика сегодняшнего дня должна быть направлена на искоренение проявлений антисемитизма и ксенофобии. Сохранение межнационального и конфессионального мира выступает важнейшим условием успешного социально-экономического развития.

Межвоенное двадцатилетие вызывает повышенное внимание современных исследователей. Широкий доступ к архивным фондам, применение новых методологических критериев позволяет по-новому взглянуть на процессы 1920-1930-х годов. Последствия событий этих двадцати лет очевидны и сейчас. В частности, проблема крымскотатарского народа, есть ни что иное как наследие сталинской национальной политики.

Национальная политика межвоенного двадцатилетия в отношении еврейского народа рассматривалась в работах таких авторов, как Орлянский В.С., Доценко В.О., Козерод О.В. [1]. Динамика переселения евреев на Крымский полуостров, ход демографических процессов нашли воплощение в работе Константинова В. [2]. Процесс создания еврейских сельских советов и национальных районов, как низовой струк-

туры реализации этнополитики, проанализирован в работе Аманжоловой Д.А. [3]. Важнейшая роль в реализации политики коренизации принадлежала национальным секциям РКП(б)-ВКП(б). Подобные секции были созданы и в составе областных комитетов партии, в частности еврейская секция в агитпропе крымского обкома. Механизмы деятельности национальных секций анализируются в работе профессора Фрайбургского университета Виктора Дённингхауса [4]. Концептуальные основы советской этнополитики, соотношение национального и общегосударственного анализируются такими исследователями, как Рональд Суни и Терри Мартин [5]. Мартин Т. в монографическом исследовании анализирует коренизацию в УССР и БССР, основных регионах еврейского переселения [6].

Одной из административных структур, активно работавших в Крымской АССР по осуществлению практических мероприятий советской национальной политики, являлось Крымское представительство Комитета по земельному устройству трудящихся евреев при президиуме Совета национальностей ЦИК СССР. Центральный КОМЗЕТ был создан, согласно постановлению ЦИК СССР, 29 августа 1924 года [7, л.257]. Вскоре были сформированы его региональные структуры, в частности в Крымской АССР и УССР. Крымское представительство КОМЗЕТ стало одним из важнейших, так как именно территория полуострова явилась местом расселения прибывавших евреев-переселенцев с территории Левобережной Украины. Крымское представительство КОМЗЕТ было организовано 12 марта 1925 года [8, л.8]. В 1920-х годах в кампании по переселению Крым был определён, наряду с югом УССР, основным регионом размещения переселенцев и создания аграрных колоний.

Крымское представительство КОМЗЕТ было сформировано при ЦИК Крымской АССР. Крымское представительство осуществляло административное руководство всем процес-

сом переселения, тесно взаимодействуя с УкрКОМЗЕТОм. Прежде всего, структура КОМЗЕТ выполняла функцию политического представительства в крымской автономии. Крымское представительство вело сложный диалог с руководством автономии, так как процесс переселения встретил жёсткую оппозицию со стороны ряда руководителей ЦИК и СНК автономии. Во-вторых, Крымское представительство КОМЗЕТ работало с Народным комиссариатом земледелия по вопросу о практическом выделении земли, формировании земельных массивов, проведении их агрономической экспертизы. Далек не все выделенные в Крыму земли были пригодны для сельского хозяйственного освоения, например солончаки в Присивашье. Специалисты Крымского представительства КОМЗЕТ выезжали на места для приёма земельных массивов, гидрологических экспертиз, оценки состояния дорог. В-третьих, Крымское представительство осуществляло хозяйственную деятельность, связанную с созданием еврейских переселенческих посёлков: строительство жилых домов, хозяйственных помещений, колодцев, распашка земли, приобретение скота. Важным направлением деятельности стало проведение вербовочных кампаний, формирование групп переселенцев в местах выхода, распределение их по имущественным переселенческим категориям. Очень важно было закрепить переселенцев на новых местах, уменьшить процент так называемого «обратничества».

Свою работу Крымское представительство тесно координировало с центральным КОМЗЕТОм и УкрКОМЗЕТОм. Необходимо было определить количество людей, готовых переселиться в Крым. На заседании 8 декабря 1925 года, КОМЗЕТ принял решение о регистрации еврейского населения, переходящего к земледелию с 15 декабря 1925 года по 1 февраля 1926 года [9, л.16].

4 июня 1925 года председатель КОМЗЕТ П.Г. Смидович обратился с письмом к народному комиссару земледелия

Крымской АССР Меметову по проблеме выделения земли для переселенцев. В частности, автор указывал, что «КОМЗЕТ напоминает, что ввиду вступления в законную силу постановления СНК РСФСР от 15 мая с.г. об отводе в степной части Крымской АССР 40000 десятин земли для переселения евреев из частей СССР вне Крыма, желательного и по политическим и по национально-бытовым и по хозяйственным соображениям те участки земли из выделенных еврейским коллективам от соворганов, которые остались свободными после удовлетворения нынешних еврейских коллективов по трудовым нормам, передать Комзету в счёт 32000 десятин, согласно постановления СНК РСФСР от 15 мая 1925 года» [10, л.162].

На своём заседании, состоявшемся 15 мая 1925 года, СНК РСФСР принял постановление следующего содержания: «Обязать НКЗ КрССР передать в распоряжение Комзета не позже 1 июня 1925 года, в добавление к отчуждённым уже участкам в размере 8140 десятин, пригодных для земледелия, ещё 31860 десятин удобной для полеводства земли в Джанкойском и Феодосийском районах Крымской АССР для заселения евреями из других частей СССР вне Крыма к 1 апреля 1926 года» [11, л.220].

Процесс переселения евреев и организация сельскохозяйственных колоний стали одним из направлений национальной политики 1920-х годов. Вариант советской национальной политики получил название коренизации. Коренизация стала многоплановым явлением. Она предполагала решение вопросов развития той или иной национальной группы, создания национальных административно-территориальных единиц, развития национального образования. В отношении еврейского народа ставилась задача показать всему миру, что антисемитизма в СССР не существует и проблемы еврейского народа решаются коммунистическим руководством. Советская национальная политика выступила альтернативой

переселения в Палестину. Показательно выступление на IX съезде советов УССР председателя СНК Власа Чубаря. Докладчик говорил: «Имеем ли мы в виду создание еврейской республики? Этого вопроса мы ещё не ставили и его не рассматривали. Но было бы не худо, если бы мы сумели образовать отдельные еврейские районы или даже область. Разумеется, что в управление этой областью мы бы не посадили сионистов, которые обманули еврейские массы, зовут их в Палестину, где они хотят господствовать над еврейскими массами по указке Англии» [12, с.2]. Однако процесс переселения оказался не так однозначен и встретил политических оппонентов.

В своём отчёте о проделанной работе за период с сентября 1924 по март 1925 года КОМЗЕТ отметил, что «в Крыму дело землеустройства трудящихся евреев затормозилось вследствие того, что местные власти, которые участвовали в выработке плана Комзета и выразили было согласие на отвод 50000 десятин, в последний момент воспротивились заселению евреев из других частей Союза» [13, л.257]. Спор и противостояние в вопросе о выделении земли обсуждался на заседании КОМЗЕТ 6 апреля 1925 года по итогам поездки в Крым А. Мережина и Брагина. В резолютивной части отмечалось: «считать действия крымского правительства в отношении созданных в Крыму за 1922-24 годы еврейских сельскохозяйственных коллективов не соответствующими национальной политике Советской власти и идущими вразрез с политикой соввласти в отношении землеустройства трудящихся евреев» [14, л.261].

Одной из приоритетных задач в реализации мероприятий национальной политики Крымского представительства КОМЗЕТ являлась разъяснительная работа с местным населением, формирование благоприятного климата вокруг переселения. В своём отчёте заместитель представителя КОМЗЕТ для Крымской АССР Б.Н. Гринштейн отмечал,

что «с окружающим населением взаимоотношения начинают налаживаться в положительную сторону. Окружающее население в большинстве немецкое, бывшие состоятельные хозяева. Естественно большой любви к пришлому еврейскому крестьянству у них быть не может, с одной стороны в силу ещё не отжившей национальной вражды, а с другой, более серьёзной стороны, – нежелание примириться, что кто-то поселяется на землях, раньше им принадлежавших... У крестьян сложилось мнение (в особенности у немцев), что евреям передадут всю землю и что якобы собираются организовать «еврейскую республику». Мы при разговорах с крестьянами растолковываем им положение вещей, но они, видя в нас представителей организации, защищающей интересы еврейских крестьян, не всегда с доверием относятся к нашим разъяснениям» [15, л.142об.].

Помощь крымского представительства КОМЗЕТ для переселенцев сложно переоценить. Эта структура являлась посредником между органами власти и еврейскими переселенцами. До создания Крымского представительства в марте 1925 года в Крымской АССР работало только крымское бюро ОРТ. Эта организационная структура оказывала крестьянам юридическую и агрономическую помощь. До создания Крымского представительства КОМЗЕТ было сформировано 17 еврейских сельскохозяйственных коллективов самими переселенцами [16, л.8]. Агрономы и специалисты ОРТ заслужили уважение еврейских крестьян: «с коллективами у ОРТа установились самые тесные взаимоотношения, все свои дела артели не начинали без согласования с ОРТ и во всех возникавших недоразумений внутри артели обращались за разрешением их к ОРТа» [17, л.8 об]. ОРТ стал предшественником Крымского представительства КОМЗЕТ, так как его работники стали сотрудниками представительства КОМЗЕТ и к нему же перешла вся налаженная связь с сельскохозяйственными коллективами. К моменту создания Крымского

представительства КОМЗЕТ на полуострове насчитывалось 14 сельскохозяйственных коллективов, включавших 305 семей [18, л.9]. Первоначально крымское представительство возглавлял Фридман. Б.Н. Гринштейн возглавил Представительство в начале 1926 года, после отъезда предшествовавшего главы. Необходимо отметить, что работники Представительства понимали, что переселенцы оказались фактически в экстремальных условиях. В частности, они отмечают, что «многое отпугивало переселенцев. Отсутствие жилищ и перспектива провести зиму в землянках, недостаток материальных средств у многих из них, совершенно новые непривычные условия жизни и деятельности – всё это поселяло тревогу и колебания. Крымское представительство в нашем лице всемерно старалось победить эти колебания и оказать действенную помощь переселенцам» [19, л.28]. Приоритетом работы Крымского представительства в 1926 году стало смягчение последствий плохого урожая. Переселенцы 1925 и 1926 года получили семенную ссуду с отсрочкой возврата. Для проведения дифференциального кредитования было создано сельскохозяйственное кредитное товарищество. Фактический урожай составил 30 пудов с десятины озимых, вместо ожидавшихся 100. 1926 год ознаменовался предоставлением Крымскому представительству КОМЗЕТ 19238 десятин в Джанкойском районе и 12623 в Евпаторийском районе [20, л.31]. Активно Крымское представительство занималось строительством жилья. На крымских фондах в 1926 году была завершена постройка 250 жилых домов. Дома строились трёх типов. Дом типа «КОМЗЕТ» размером 9,5 на 12 метров. Дома «Агро-Джойнта» были больше, 9,5 на 18 и 9,5 на 22 метра, однако и стоили они на 500 рублей дороже. Для степного безводного Крыма был разработан особый тип каркасных домов. Итоги работы Крымского представительства в 1926 году выразились в закреплении 305 семей переселенцев, включавших 1708 человек, освоении 8320 десятин зем-

ли. Однако, центральный КОМЗЕТ планировал переселить 1000 семей и план был выполнен только на 30% и 20,8% плана освоения земли [21, л.43].

Несмотря на все трудности, переселенцы закреплялись на выделенных участках, вводили в хозяйственный оборот новые участки. Если в 1925 году посеы озимых и яровых, на еврейских переселенческих участках составили 4543 гектара, то к 1930 году уже 65 тысяч гектаров только ярового клина. Совокупное же количество обрабатываемой земли составило уже порядка 120000 гектаров [22, л.8]. Возросла и продуктивность хозяйств. В 1925 году валовой сбор составил 283355 пудов, а в 1929 году – 1033650 пудов. Агрономы и работники Крымского представительства КОМЗЕТ разработали комплекс практических мероприятий на 1930 год. На фондах КОМЗЕТ предполагалось расширить 3 МТС до 350 тракторов совместными усилиями с Трактороцентром и таким образом осуществить переход на машинную обработку земли. В Евпаторийском и Джанкойском районах расширить площадь под виноградники до 700 гектаров и огородов до 500. Переселенцы снабжались коровами, закупки которых осуществлялись с помощью Укр КОМЗЕТ. Однако, и в хозяйственное обустройство были внесены политические коррективы. Выбор формы организации обуславливался началом коллективизации: «одной из важнейших задач КОМЗЕТа является недопустимость развития этого хозяйства по пути индивидуально-собственническому, энергично толкать его на развитие по пути сплошной коллективизации» [23, л.9]. Однако, если до 1929 года Крымское представительство КОМЗЕТ самостоятельно осуществляло землеустроительные работы, то в дальнейшем эта функция была передана Народному комиссариату земледелия Крымской АССР. С целью развития коллективных форм Крымское представительство КОМЗЕТ переселение осуществляло на строго плановой основе, запретив самостоятельное переселение, как в период

1923-1924 годов. В процессе организации партий переселенцев подбирался сугубо бедняцкий контингент, более половины составляли переселенцы первой категории. Это были бедняки, не имевшие никакой собственности и получавшие подъёмные по 10 рублей на члена семьи. Эти люди полностью зависели от власти, материально их содержавшей. Было запрещено кредитовать индивидуальные хозяйства, а кредиты через организованные финансовые товарищества получали только коллективные аграрные объединения. К 1 октября 1929 года на переселенческих участках насчитывалось 3 коммуны, 3 артели и 42 товарищества по совместной обработке земли. Через год – насчитывалось уже 4 коммуны, 72 артели и 16 товариществ по совместной обработке земли [24, л.9].

Активное участие Крымское представительство приняло в создании национальных еврейских сельских советов. Сельсоветы становились дополнительной организационной структурой, решавшей вопросы евреев-переселенцев. В 1929 году было создано 16 еврейских национальных сельских советов в Джанкойском районе, 9 в Евпаторийском и 1 в Симферопольском районе [25, л.9об.]. Сельские советы становились институтами «коммунизирования» еврейской бедноты. В руководство совета подбирались коммунисты и еврейская молодёжь-комсомольцы.

«Год великого перелома» сказался на деятельности и судьбах работников Крымского представительства КОМЗЕТ. В декабре 1928 года ход переселения проверила комиссия ВЦИК под руководством Досова, затем последовала комиссия НК РКК Крымской АССР. Организационные выводы не замедлили себя ожидать: «руководящий аппарат КрымКОМЗЕТа был обновлён и коммунизирован на 100% (назначен новый представитель КОМЗЕТа для Крымской АССР, заменены заместители по Джанкойскому и Евпаторийскому районам: раньше беспартийные, теперь – партийцы). Обновление аппарата КОМЗЕТа и замена уполномоченных на

местах коммунистами создало условия для большей увязки всей работы КОМЗЕТа со всей системой местных организаций» [26, л.42]. Представителем КОМЗЕТ для Крымской АССР стал А.Г. Темкин.

Внимание и вмешательство Крымского представительства привлёк и процесс коллективизации, сопровождавшийся так называемыми «перегибами». В резолюции по докладу Крымского представительства КОМЗЕТ «О еврейской переселенческой работе в Крымской АССР», утверждённой Нацменкомиссией при Президиуме ЦИК автономии отмечалось «считаем необходимым приложить все усилия к тому чтобы допущенные в отношении переселенцев перегибы были немедленно исправлены, чтобы имущество переселенцев переброшенное на другие производственные участки колхозам-гигантам без разрешения КОМЗЕТа и кредитных организаций, немедленно было бы возвращено переселенческим посёлкам» [27, л.65]. 31 марта 1930 года Крымский областной комитет ВКП(б) принял специальное постановление «О колхозном строительстве среди бедняцко-средняцких масс». Документ специально регулировал преобразование СОЗов в еврейские колхозы. Одним из самых сложных и противоречивых был вопрос о социальной структуре в еврейских деревнях. Подавляющая часть переселенцев относилась к первой категории и была очень бедна. Поэтому в еврейских национальных сельских советах небезосновательно говорили об отсутствии так называемых кулаков. Переселенцы были объединены схожим материальным состоянием. Однако кампания коллективизации требовала выделения «врагов батрачества». В своём постановлении «О состоянии и работе еврейских национальных сельских советов в Джанкойском районе» Президиум ЦИК Крымской АССР отмечал, что «вследствие недостаточного руководства ...КрымКОМЗЕТ отсутствует ярко выраженная форма классового расслоения еврейской деревни, несмотря на наличие классовой борьбы,

отсюда ряд фактов искривления классовой линии» [28, л.99].

Таким образом, Крымское представительство КОМЗЕТ сыграло огромнейшую роль в деле переселения евреев в Крым. Оно выступило важнейшей и подчас единственной структурой, отстаивавшей интересы переселенцев, помогая им обустроиться в экстремальных условиях степного Крыма. Важнейшей функцией представительства выступила политическая, с учётом специфики взаимоотношений с крымскими органами власти.

1. Орлянский В.С. Євреї України в 20-30-х роках ХХ століття: соціально-політичний аспект / В.С. Орлянский. – Запоріжжя, 2000; Журба М.А., Доценко В.О. Шестикутна зірка над полем: життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки ХХ століття) / М.А. Журба, В.О. Доценко. – К.: «МП Леся», 2005. – 230с.; Козерод О.В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921-1929 годы / О.В. Козерод. – Киев: СПД Савчина, 2002.

2. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ) / В. Константинов. – Иерусалим: Лира, 2007. – 307с.

3. Аманжолова Д.А. Форматирование советскости. Национальные меньшинства в этнополитическом ландшафте СССР. 1920-1930-е годы / Д.А. Аманжолова. – М.: Собрание, 2010. – 248с.

4. Дённингхаус В. В тени «Большого брата». Западные национальные меньшинства в СССР. 1917-1938 / В. Дённингхаус. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2011. – 727с.

5. Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / под ред. Р.Г. Суни, Т. Мартина. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2011. – 376с.

6. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923 -1939 гг. / Т. Мартин. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2011. – 855с.

7. Государственный архив Республики Крым (ГА РК). Ф. Р.- 515, оп.1, д.1, л.257.

8. ГА РК. Ф. Р-515, оп.1, д.7, л.8.

9. ГА РК. Ф. Р-515, оп.1, д.1, л.16.

10. ГА РК. Ф. Р-515, оп. 1, д.1, л. 162.
11. ГА РК. Ф. Р 515, оп. 1, д. 1, л.220.
12. Эмес. – 1925. – 15 мая. -№109.
13. ГА РК. Ф. Р -515, оп.1, д.1, л.257.
14. ГА РК. Ф. Р -515, оп.1. д.1, л.261.
15. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.4, л.142об.
16. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д. 7, л.8.
17. ГА РК. Ф. Р 515, оп. 1, д.7, л.8об.
18. ГА РК. Ф. Р 515, оп. 1, д.7, л.9.
19. ГА РК. Ф. Р – 515, оп. 1, д.19, л.28.
20. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.19, л.31.
21. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.19, л.43.
22. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.147, л.8.
23. ГА РК. Ф. Р -515, оп.1, д.147, л.9.
24. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.147, л.9.
25. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.147, л.9об.
26. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.147, л.42.
27. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.147, л.65.
28. ГА РК. Ф. Р -515, оп. 1, д.147, л.99.

*Ушамирська (Голкова)
Марія Мойсейівна, 1893 р.н.,
містечко Корюківка*

*Голков Ісаак, приблизно
1860-і роки народж.,
батько Йони Голкова*

*Яків Голков (праворуч,
стоїть біля дерева),
народився після 1885 р.,
учасник I Світової війни,
молодший брат Ісаака
Голкова*

*Голков Йона Ісаакович, 1880 р.н.,
(тримає на руках свою
онуку Лідію)*

Михайло Йонович Голков (ймовірно 1909 р.н.), партизан. Розстріляний окупантами 19 січня 1942 р. у містечці Корюківці

Родина Ушамирських (Голкових): третя праворуч – Голкова (Рачкова) Ірина Григорівна, ліворуч від неї – її батько, Григорій Голков, 1883 р.н., (брат Й. Голкова). Праворуч від неї – її мати, Марія Мойсейівна Голкова, а поруч з нею – зведена сестра по батьку – Мина Ушамирська (ймовірно теж уродженка м. Корюківки).

А. Ф. Ваксман. 1912–1985 гг.

Пианино «Украина-Чернигов» (модель УЧ-3) относится к группе струнных ударно-клавишных музыкальных инструментов и предназначено для сольного исполнения, участия в составе ансамблей и оркестров, а также для аккомпанемента.

Олена Левіна. Портрет піонера.

Олена Левіна. Кореянка

Олена Левіна. Гуцулка. 1954 р.

Батьки Л.Н. Большакова: Наум Беркович (1884 – 1940) і Соня Наумівна (1891 – 1975) Грейсерман. 1920-ті роки.

Ноя Грейсерман. 1926 р. м. Сновськ.

ИЗУЧАЮТ ИСТОРИЮ РОДНОГО ГОРОДА

При черниговском Дворце пионеров организован литературный кружок. Свою работу он начал с изучения письменных документов, которые позволили заглянуть в историю далекого прошлого нашего города. На днях члены литературного кружка провели интересный вечер на тему: «История Чернигова». Яркий, содержательный доклад прочитал юный исследователь Леонид Грейсерман. Он подробно остановился на пребывании в Чернигове великого русского поэта А. С. Пушкина, писателя Глеба Успенского.

Надя Бендиктович прочла собственное стихотворение, посвященное поэту, академику Академии наук Украинской ССР тов. Тьчине. С большим интересом было прослушано стихотворение, посвященное родному городу, прочитанное Марком Саравайским.

Б. СПИВАК.

Чернигов.

„К. Пр. 8 м. Врале 41 г.

Павел Мичнев

Ізгідно рішенням комісії
Державного комітету Укрїнської РСР
у справках видати, поліграфі
і копіювати зображен
та надати Списки невольників України
в 1942 році при укладанні
вироку імені Павла Мичнева
«ЧУТИ ЄДИНОЇ РОДИНИ»

Болышакову Леониду Назаровичу
за літературну працю, присвячену П. П. Мичневу.

Голова Державного комітету
Української РСР
у справках видання,
поліграфії і копіюванню зображень

Перший секретар
Українського
Спілки письменників
України

Григорук

В. Забурейський

УКАЗОМ
Президента України

від 2 березня 1994 року проголошено Державну премію України
імені Т. Шевченка

БОЛЫШАКОВУ Леоніду Назаровичу,
літературознавцю, громадничині Російської Федерації,
— за документальну трилогію «Літа невольничі»,
(«Воль» та «Тарас»).

Голова Комітету
по Державній премії України
імені Т. Шевченка

Перший секретар
Українського
Спілки письменників
України

Олександр С. ГОНЧАР

Олександр С. ГОНЧАР

№ 410

КАРТОЧКА ПЕРСОНАЛЬНОГО УЧЕТА
ЧЛЕНА СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ СССР

1. Болышаков Леонид Назарович
(Фамилия, имя, отчество по паспорту)

2. Пол мужской

3. Литературный псевдоним

4. Даты рождения по новому стилю: год 1924 месяц январь число 1

5. Место рождения г. Щорс, Черниговской области

6. Национальность еврей

7. Партийность член КПСС № партбилета 11028507 время вступления февраль 1944

8. Время вступления в СП СССР май 1969 г. 9. Литературный жанр литературное
искусство, проза

10. На каком языке пишет русском

11. Начало литературной работы с 1940-й

12. Награды (ордена, медали, когда награждены и за что) Медаль «За доблестный
труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» и «Тридцать

*Яків Давидзон.
1912–1998 рр.*

July 31st, 1922.

American Relief Administration,
42 Broadway,
New York.

Attention Mr. F. C. Page
Re: Food Supplies

Gentlemen:

In accordance with your letter of October 26th. the conditions set forth in our previous "LARA" letters and the second clause of the A.R.A.'s cable dated June 2nd, we are sending you herewith our check #5734, for the amount of

FIVE HUNDRED DOLLARS

(\$500.00)

which is to cover the following:

Received from:
Deliver to:
Distribution by:

Neshiner Relief of Chicago
Jews in the city of Neshin, Neshin Uyesd, Chernigov Gub.
The following committee, in conference with the local
supervisor of the A.R.A., which are to nominate the needy
individual cases in the city of Neshin to whom the A.R.A.
will deliver individual packages:

COMMITTEE MEMBERS

Rabbi Mechin Schneycerson
Zalman Temkin
Mordechai Donsky
Hersh Ginsburg

Rabbi Chaim David Lipshutz
Millel Goldin
Mendel Malkin

Rabbi Mechin Gluskin
Hamech Podelsky
Millel Babanovsky

Лист АРА до Ніжинської громади. 31.07.1922 р.

Уповноважені Наркомату зовнішньої торгівлі у Чернігівській області

З розпадом Радянського Союзу кількість наукових розвідок, статей, монографій присвячених міжвоєнному періоду в історії України почала швидко збільшуватися. Увагу багатьох дослідників привернули до себе події першої половини 1930-х рр. – складні, суперечливі, трагічні та майже невідомі для загалу. Це роки колективізації та індустріалізації, заохочень і репресій, надій та розчарувань.

Протягом останніх десятиліть вітчизняні та зарубіжні історики активно досліджували різні аспекти проблематики Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, зокрема – функціонування Всесоюзного об'єднання «Торгсин» та його регіональних представництв. Згадаємо хоча б роботи О. О. Осокіної, В. І. Марочки, В. А. Толмацького, О. Ю. Мельничук, В. М. Даниленка, О. Д. Попова¹. Попри вже достатньо значний об'єм напрацювань з означеної тематики, історія Торгсину продовжує залишатися недостатньо вивченою. Особливо це стосується регіональної історії системи, яку на місцях представляли обласні контори. Аналогічна ситуація і з висвітленням відносин об'єднання з Народним комісаріатом зовнішньої торгівлі (НКЗТ) СРСР, у структурі якого Торгсин функціонував на рівні з Союзхутром, Заготекспортом і Лісекспортом.

Метою даної статті є спроба викристалізувати основні етапи формування інституту уповноважених Наркомзовнішторгу, виокремлення функцій, покладених на них, відновлення імен уповноважених комісаріату на Чернігівщині. Хронологічні рамки роботи визначені періодом з 1931 р. до 1936 р., а територіальні межі охоплюють Чернігівську область в адміністративних кордонах 1932–1936 рр.

Декретом Ради народних комісарів (РНК) від 22 квітня 1918 р. «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» всі зовнішньоторговельні операції були монополізовані державою. Безпосереднє керівництво зовнішньою торгівлею поклали на Народний комісаріат торгівлі та промисловості, який у 1920 р. перейменували у Народний комісаріат зовнішньої торгівлі. Два роки потому з'являється Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР, який протягом 1925–1931 рр. був об'єднаний з Наркоматом торгівлі в єдиний Наркомат зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР. У 1931 р., у зв'язку з введенням карткової системи, керівництво внутрішньої і зовнішньої торгівлі розділили: внутрішньою торгівлею почав опікуватися Наркомат постачання, а зовнішньою – Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР.

13 лютого 1931 р. Центральний виконавчий комітет РНК СРСР ухвалив положення, згідно з яким при РНК республік, областей та при крайових (обласних) виконавчих комітетах з'являлися уповноважені НКЗТ. Народний комісаріат зовнішньої торгівлі отримав право розміщувати своїх уповноважених у тих населених пунктах країни, які мали особливе значення для зовнішньої торгівлі (порти, прикордонні міста). Уповноважені мали наглядати за виконанням постанов наркомату, складати та подавати на затвердження НКЗТ контрольні цифри по експорту, вносити на розгляд уряду проекти заходів, що забезпечували б реалізацію експортних програм, визначати експортні сировинні ресурси і заготівельний контингент, брати участь у міжвідомчих нарадах та комітетах, спостерігати за роботою організацій, зорієнтованих на зовнішню торгівлю, контролюючи виконання заготівельних планів, правильність зберіганням і своєчасне відвантаження товарів. Кандидатура уповноваженого затверджувалася Радою НК СРСР за поданням Наркомату зовнішньої торгівлі та після погодження її з урядом відповідної республіки. Сам уповноважений входив до складу РНК та виконавчих коміте-

тів з правом дорадчого голосу ².

2 вересня 1931 р. була затверджена спеціальна інструкція, яка регулювала роботу уповноважених НКЗТ СРСР на місцях. Фактично вони перетворювалися на своєрідних посередників між Наркоматом зовнішньої торгівлі та зовнішньоторговельними організаціями, що працювали у межах республік та областей. Уповноважені інформували керівників організацій про плани НКЗТ, доводили до їхнього відома всі директиви і розпорядження, вивчали подану звітність, кошториси, надавали посильну допомогу при вирішенні найрізноманітніших питань ³. Так, 27 грудня 1934 р. уповноважений НКЗТ СРСР при уряді УСРР М. А. Каттель своєю директивою дозволив залучати працівників апарату уповноважених в областях до планової перевірки облконтор «Торгсин» ⁴.

Облзовнішторгу в межах області підпорядковувалося чотири союзні об'єднання: Союзхутро, Заготекспорт, Торгсин та Лісекспорт. Наказом № 162 по управлінню уповноважених НКЗТ СРСР при уряді УСРР (жовтень 1932 р.) була затверджена організаційна структура організації в Чернігівській області, штат та місячні оклади її працівників. Уповноваженому, який щомісяця отримував 450 крб., підпорядковувалися: заступник, що опікувався промисловим експортом (375 крб.), референт сільськогосподарського експорту, завідувач планово-економічним сектором (по 325 крб.), два інспектори (по 275 крб.), секретар, він же контролер виконання (250 крб.), рахівник, він же обліковець преміального фонду (200 крб.), друкарка, статистик (по 150 крб.), діловод (100 крб.) та кур'єр (75 крб.) ⁵. Кожен з них виконував чітко окреслені функції. Завідувач планово-економічним сектором разом з референтом розробляли експортні заготівельні плани та передавали їх відповідним обласним організаціям; інспектори подорожували по області, перевіряючи виконання планів та надаючи допомогу організаціям у їхній роботі, мобілізували маси через радянські партійні та профспілкові організації; секре-

тар, діловод та друкарка вели діловодство і протоколи нарад, бухгалтер опікувався грошовими операціями й обліком преміальних фондів ⁶.

При управлінні обласного уповноваженого НКЗТ планувалося створити посаду інспектора, який опікувався б роботою Торгсину ⁷. Така ініціатива пояснювалася нестачею працівників у облзовнішторзі, які забезпечували б ефективну боротьбу зі зловживаннями в об'єднанні та контролювали б його роботу. Підтвердженнями цьому були звернення у серпні 1934 р. уповноваженого НКЗТ у Чернігівській області М. Н. Полонського та тимчасово виконуючого обов'язки обласного уповноваженого НКЗТ Б. А. Шекуна до уповноваженого НКЗТ СРСР М. А. Каттеля та заступника уповноваженого НКЗТ при РНК УСРР Й. П. Львова з проханням створити в апараті облзовнішторгу посаду інспектора-інструктора Торгсину ⁸. Зауважимо, що проіснувала ця посада недовго. Вже у липні 1935 р. її ліквідували в більшості регіонів СРСР. Такий крок обґрунтовувався скороченням торгової мережі Торгсину та бажанням керівництва залишити лише 8 інспекторів у Радянському Союзі, з них 2 – в Україні ⁹.

У січні 1935 р. заступник уповноваженого НКЗТ СРСР при уряді УСРР С. Л. Брук повідомив управління Наркомзовнішторгу в Чернігівській області про необхідність суттєво урізати його штат. Жорстке скорочення до 6 осіб пов'язували з рішенням уряду зменшити витрати на утримання апарату уповноважених. В Україні кількість співробітників організації не мала перевищувати 75 осіб. Зміни торкнулися й фінансового забезпечення персоналу, зокрема заборонялися будь-які надбавки до окладів ¹⁰. Проведене скорочення не було останнім. Наказом № 100 по Чернігівському облзовнішторгу від 15 грудня 1935 р. штат управління уповноваженого в області й взагалі зменшився до 4 осіб ¹¹.

Підпорядковані НКЗТ організації забезпечували державу додатковим джерелом надходження валюти. Саме тому вла-

да вимагала від уповноважених відповідального ставлення до своїх обов'язків. Незважаючи на це, документи рясніють численними випадками їхньої безвідповідальності, формалізму у відношенні до роботи, ігнорування інструкцій та наказів. Старший інспектор Торгсину Г. М. Васильєв у першій половині 1933 р. зауважував, що обласні уповноважені НКЗТ не вимагали від керівників підзвітних організацій вичерпної та достовірної інформації про стан справ¹². Це змусило вище керівництво країни вжити більш жорстких заходів. Голова Раднаркому СРСР В. М. Молотов почав вимагати негайної мобілізації усіх наявних сил для ліквідації «прориву» по експорту і виконанню експортних планів. Його зауваження сприяли появі наказу № 173 по Наркомзовнішторгу від 11 червня 1933 р., яким запровадили щоденне додаткове чергування відповідальних робітників по апарату уповноважених НКЗТ та експортних об'єднаннях з шостої до десятої годин вечора¹³.

Наприкінці 1933 р. управління уповноважених НКЗТ СРСР при уряді УСРР звернуло увагу на необхідність посилення контролю та догляду за операціями Торгсину. Це ж стосувалося й відповідальності уповноважених за виконанням облконторами валютних планів. 7 вересня 1933 р. їм доручили вивчити умови роботи об'єднання на місцях за спеціально розробленою програмою. Проте обласні уповноважені НКЗТ, за винятком Вінницької області, проігнорували звернення, за що були покарані доганами. Такого покарання удостоївся й уповноважений НКЗТ у Чернігівській області К. Г. Тасічко¹⁴. Протягом 1934–1935 рр. Наркомзовнішторг неодноразово нагадував про відповідальність уповноважених в частині виконання валютних планів, організації торгової роботи, боротьби зі зловживаннями Торгсину¹⁵. Так, у березні 1935 р. їхній контроль, за винятком Одеської, Вінницької та Чернігівської областей, був погано налагоджений¹⁶.

З жовтня 1932 р. до квітня 1933 р. уповноваженим НКЗТ

в Чернігівській області був Андрій Давидович Перевязко (1899–?), уродженець с. Дніпровокам'янка Дніпропетровської області ¹⁷. До цього він працював референтом спирт-тресту в Чернігові, а через рік після звільнення з посади уповноваженого (квітень 1934 р.) – директором Конотопської міжрайконтори Чернігівторгу. В обласному центрі А. Д. Перевязко проживав у будинку № 33 по вулиці 25-го Жовтня (зараз – Кирпоноса). Ремонт житлового приміщення для нього обійшовся НКЗТ УСРР у 1,5 тис. крб. ¹⁸.

У 1925 р. Андрія Давидовича прийняли до лав КП(б)У. Два роки потому, перебуваючи в РСЧА, він дозволив собі виказувати «контрреволюційні троцькістські судження», що не надто імпонувало члену партії. Протягом 1934–1936 рр. його двічі виключали з КП(б)У. Вперше це трапилося 29 грудня 1934 р., коли обласна комісія з чистки партії звинуватила А. Д. Перевязку у розтраті, зловживанні та антирадянській агітації. Згодом, аж до арешту в 1936 р., він, як свідчать документи, обмовляв партію та її керівників, висміював організовані ними заходи, розповідав антирадянські анекдоти ¹⁹. Незважаючи на серйозні та численні звинувачення, Андрій Давидович не визнавав за собою жодної вини. Останні відомості про нього датувалися 1937 р. Цього року справу на нього закрили за недоведеністю звинувачень. Подальша ж його доля залишається невідомою.

Наступником А. Д. Перевязка на посаді уповноваженого НКЗТ у Чернігівській області став Кора Гаврилович Тасічко (1900–?), уродженець м. Волочиськ Вінницької області (зараз – Хмельницька обл.). У 1933 р. він закінчив академію Наркомату постачання, після чого працював в ній до переходу в облзовнішторг. За фахом К. Г. Тасічко був інженером, а точніше – організатором м'ясної промисловості ²⁰.

До виконання службових обов'язків новий уповноважений приступив 1 квітня 1933 р. (Наказ № 142 по облзовнішторгу) ²¹. Планувалося, що він переїде до Чернігова та

поселиться у квартирі, в якій проживав його попередник – А. Д. Перевязко. Однак виникло непорозуміння. Заступник комунального господарства Гіккерт встиг передати згадане помешкання іншій стороні. Такий стан справ обурило ново-призначеного уповноваженого. Він звернувся до заступника голови Облоргкомітету з вимогою скасувати неправомірне рішення. Кора Гаврилович наголошував: «Зараз у мене занадто серйозна робота, а проводити її в умовах, коли мені доводиться кожен ніч ночувати в іншому місці, аж до столів в канцелярії, неможливо»²². Центральне керівництво мляво реагувало на такий стан справ та ігнорувало звернення уповноваженого. За повідомленням представника Чернігівського обласного КК-РСІ, що датується 23 листопада 1933 р., уповноважений НКЗТ в області через відсутність житлової площі проживав у приміщенні установи²³.

Претендував К. Г. Тасічко і на так звані «підйомні» гроші. Згідно з Кодексом законів про працю, їхня сума обраховувалася з урахуванням вартості проїзду працівника з родиною (чоловік, дружина, діти, батьки) у твердому плацкартному вагоні, перевезення майна (200 кг на робітника і по 80 кг на кожного члена родини), добових (від 2,5 до 10 крб.) та заробітної плати за шість днів (збір і перебування у дорозі)²⁴. 18 липня 1933 р. бухгалтерія звернулася до уповноваженого НКЗТ у Харкові з проханням переказати майже 961 крб. для Кори Гавриловича та двох його утриманців. Названа сума увібрала в себе місячний оклад уповноваженого (450 крб.), півокладу на двох утриманців (225 крб.), заробітну плату за шість днів (108 крб.), вартість залізничного квитка з Києва до Чернігова у м'якому вагоні (30 крб.) та двох квитків у твердому вагоні (39 крб. 90 коп.), витрати на перевезення речей (80 крб.), оплату послуг візників у Києві та Чернігові (28 крб.)²⁵. Є підстави стверджувати, що К. Г. Тасічко не перевіз родину до Чернігова, хоча й отримав передбачені для цього кошти. Так, один з працівників НКЗТ скаржився, що

уповноважений наказав завгоспу підготувати довідку для бухгалтерії, яка підтвердила б факт переїзду його дружини до обласного центра. Чи це справді так – достеменно невідомо.

Постать К. Г. Тасічки була непересічною, а численні скарги та повідомлення дозволяють привідкрити завісу його особистого життя. 23 липня 1933 р. на ім'я секретаря облоргбюро КП(б)У П. П. Маркітана та на адресу газет «Більшовик» і «Правда» надійшло звернення від члена КП(б)У Гончаренка, якого місцевий партком делегував до облзовнішторгу керівником спеціальної частини замість звільненого Христенка²⁶. У листі Гончаренко детально зупиняється на постаті уповноваженого НКЗТ, його вчинках та причинах звільнення Христенка. Новопризначений керівник спеціальної частини стверджував, що його попередник організував стеження за Корою Гавриловичем та звинуватив того у махінаціях (продаж власних мішків через Торгсин). Та й сам Гончаренко не був у захваті від уповноваженого НКЗТ в області. За його словами, К. Г. Тасічко спіймав біля Торгсину чоловіка, звинуватив у крадіжці з кишені відвідувача крамниці, після чого вчинив над ним самосуд у власному кабінеті. Своїми діями уповноважений вихвалявся перед колегами та вважав їх адекватними.

Окрему сторінку життя уповноваженого НКЗТ в області становили його відносини з дружиною співробітника зовнішторгу Г. В. Терехова. Хоч К. Г. Тасічко неодноразово заявляв, що вона для нього лише «дитина дев'ятнадцяти років», оточуючі дотримувалися протилежної думки. Згаданий вже Гончаренко наголошував, що уповноважений не міг без неї дихати, а сама Терехова називала себе не інакше як «дружина», утримувалася за державний рахунок, одержувала за його картками пайки та обіди з першого розподільника. Не була обділена й справжня дружина Кори Гавриловича, яка проживала у Києві і перебувала на повному пайковому забезпеченні. Уповноваженому навіть вдалося оформити путівки на курорт для обох своїх «дружин».

Місячний раціон уповноваженого НКЗТ був достатньо калорійний та різноплановий. Так, 2 лютого 1934 р. К. Г. Тасічко одержав 5 кг крупи перлової, 5 кг пряників, 3 кг цукерок, 2 кг помадки, 2 літри гасу, 9 кг риби першого сорту та 1 кг – другого сорту, а 3 березня того ж року – 5,5 кг макаронів, 3 кг цукерок, 10 кг пряників, 2,5 кг шербету, 2 кг риби першого сорту ²⁷. Натомість, коли у кінці лютого 1934 р. він серйозно захворів і потребував посиленого харчування, заступник ВУК «Торгсин» Й. О. Братніков відмовив йому у додатковій видачі продуктів на суму в 10 крб. ²⁸.

Професійні якості члена КП(б)У К. Г. Тасічки, попри незначні зауваження, цінувалися керівництвом. У короткій характеристиці, датованій 3 березням 1934 р., вказувалося, що він своєчасно та акуратно виконує директиви уряду, справляється зі своєю роботою, політично підготовлений та не має партстягнень з боку партосередку ²⁹. Однак це зовсім не означало, що йому не оголошували доган. Так, у 1930 р. К. Г. Тасічко отримав догану за неетичну поведінку на засіданні партколегії Криворізької окружної контрольної комісії, а у грудні 1933 р. – за ігнорування доручень по вивченню роботи Торгсину в нових умовах і відсутність опрацювання заходів, які забезпечили б виконання валютних планів об'єднанням ³⁰.

Пропрацював К. Г. Тасічко на посаді уповноваженого до червня 1934 р. ³¹, коли його змінив Михайло Наумович Полонський. Походив він з родини робітників, здобув нижчу освіту, був членом ВКП(б) ³². У системі Наркомату зовнішньої торгівлі М. Н. Полонський працював з 1931 р. співробітником контори Експортхліб у Маріуполі ³³. Фінансист за фахом, новий уповноважений НКЗТ мав 7 років стажу за спеціальністю, що вирізняло його з-поміж колег ³⁴. До виконання обов'язків уповноваженого М. Н. Полонський приступив 26 липня 1934 р., хоча призначення за підписом уповноваженого НКЗТ СРСР М. А. Каттеля датувалося 19 червня 1934 р. ³⁵.

Найяскравішою сторінкою перебування Михайла Наумовича на посаді уповноваженого був його конфлікт з виконуючим обов'язки керівника Чернігівської облконтори «Торгсин» М. М. Флейшером. Причиною непорозуміння між ними стали схожі службові обов'язки та особиста відповідальність кожного за виконання валютного плану Торгсином. Вже з перших днів існування об'єднання в області уповноважений НКЗТ (тоді це був А. Д. Перевязко) вимагав від управляючого обласною конторою «Торгсин» своєчасного надання інформації про хід організації представництва, реалізацію товарів та надходження валюти³⁶. Тоді це було більше схоже на формальність, однак з часом коло інтересів уповноваженого НКЗТ суттєво розширилося, що не надто подобалося керівникам Торгсину.

У грудні 1934 р. М. Н. Полонський поскаржився керівнику групи «Торгсин» М. Г. Заммелю на роботу Чернігівської облконтори і Всеукраїнської контори «Торгсин». З метою уточнення необхідних йому даних він розіслав районним відділенням об'єднання анкети з переліком питань, сподіваючись отримати від них вичерпні відповіді. Натомість у Роменському універмазі уповноважений НКЗТ виявив лист тимчасово виконуючого обов'язки керівника облконтори М. М. Флейшера, яким заборонялося надавати М. Н. Полонському будь-яку інформацію. Справу ускладнював той факт, що ця інструкція нібито надійшла від керівника ВУК „Торгсин» І. О. Братникова. Однак останній не тільки заперечував факт існування подібних розпоряджень, але й звинуватив М. Н. Полонського у втручаннях в процес управління обласною конторою. Можна припустити, що керівників Торгсину занепокоїли окремі питання анкети, зокрема, про допомогу, яку отримували чи не отримували районні філії контори³⁷. Врегулювати ситуацію вдалося лише після відкриття листа М. М. Флейшера³⁸. Зауважимо, що подібного конфлікту в жодній з інших областей УСРР зафіксовано не було.

14 лютого 1936 р. постановою уповноваженого НКЗТ при уряді УСРР було вирішено ліквідувати управління Наркомату зовнішньої торгівлі у Чернігівській області. До 1 березня уповноважений М. Н. Полонський, завідувач планово-економічним сектором В. П. Циганко, рахівниця В. В. Кульчицька та секретар Лопушанська мали підготувати всі необхідні папери та завершити поточні справи, після чого організація припиняла своє існування, а працівники переходили на роботу до Обласної експортної наради³⁹. Останню згадку про Михайла Наумовича вдалося віднайти у протоколі допиту А. М. Туяхова, в якому зазначалося, що станом на кінець 1936 р. М. Н. Полонський працював у Харкові директором облконтори Союзхутро⁴⁰.

Отже, посада уповноваженого НКЗТ була достатньо важливою для координації роботи та контролю за функціонуванням організацій, спрямованих на забезпечення держави валютою. Поновлення ж імен уповноважених Наркомату зовнішньої торгівлі в Чернігівській області дозволяє зсередини поглянути на процес реалізації поставлених перед наркоматом завдань, збагнути причини успіхів та невдач. Подані біографії уповноважених є достатньо фрагментарними та потребують подальшого вивчення, розширення, уточнення. Тому дана проблематика навряд чи може вважатися вичерпаною.

1. *Осокина Е. А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / *Е. А. Осокина* – М., 2009. – 592 с.; *Марочко В.* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / *В. Марочко* // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209; *Толмацкий В.* Время Торгсина / *В. А. Толмацкий* // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66–69; *Мельничук О.* Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) / *О. Мельничук* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2010. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч. 2. – С. 99–105; *Даниленко В. М.* Розкрадання продуктів та промтоварів госпорганамі та системою Торгсину / *В. М. Даниленко* // Національна книга пам'яті

жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. – К., 2008. – С. 66–73; *Попов А.* Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-2063, оп. 1, спр. 23, арк. 10–11; ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 327, арк. 24.

3. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 327, арк. 25.

4. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 1 зв.

5. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

6. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 303, арк. 3 та зв.

7. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 57.

8. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 83, 92.

9. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 135.

10. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 559, арк. 1–2.

11. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 774, арк. 32 зв.

12. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58, арк. 13.

13. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 23, арк. 31.

14. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 23, арк. 36.

15. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 98; ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 321, арк. 58 зв.; Внешняя торговля. – 1935. – №8 (29 апреля). – С. 15.

16. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571, арк. 91.

17. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 319, арк. 1; ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 28, арк. 59.

18. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 31, арк. 129.

19. Реабілітовані історією. Чернігівська область: У 27 т. / упор.: О. Б. Коваленко [та ін.]. – Кн. 1. – Чернігів, 2008. – С. 471.

20. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 323, арк. 25; ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 28, арк. 2.

21. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 319, арк. 17.

22. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 31, арк. 129.

23. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 32, арк. 54.

24. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 308, арк. 32.

25. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 308, арк. 24 та 24 а.

26. ДАЧО, ф. П-470, оп. 1, спр. 933, арк. 51.

27. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 542, арк. 1, 14.

28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4051, оп. 1, спр. 42, арк. 276–277.

29. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 279, арк. 19.

30. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 23, арк. 36; ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 279, арк. 19.
31. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 774, арк. 8.
32. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 322, арк. 43.
33. Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області (далі – Архів СБУ в Чернігівській області), спр. 14894-П, арк. 25.
34. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 322, арк. 43.
35. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 320, арк. 8; ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 774, арк. 8.
36. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58, арк. 1.
37. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 98, 201, 203.
38. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 6.
39. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571, арк. 41 зв.
40. Архів СБУ в Чернігівській області, спр. 14894-П, арк. 25.

Виктория Мудрицкая

100-летию Джойнта посвящается

Документы о деятельности Джойнта на Черниговщине из Нью-Йоркского Архива

Американский Еврейский Объединенный Распределительный Комитет «Джойнт» был создан 27 ноября 1914 года в результате объединения нескольких благотворительных еврейских организаций. В годы первой мировой войны «Джойнт» оказывал помощь пострадавшим евреям Восточной Европы и Палестины.

В 1920-х годах «Джойнт» приступил к оказанию помощи еврейскому населению, пострадавшему от погромов и голода на территории Украины. Средства выделялись в основном на закупку продуктов, лекарств, вещей первой необходимости и т.д. Особое внимание всегда уделялось помощи детям.

С 1924 г. политика Комитета была направлена на поддержание и развитие среди местного еврейского населения профессионально-технического образования, системы здравоохранения. Тогда же был создан «Агроджойнт» – Американско-еврейская объединенная сельскохозяйственная корпорация, деятельность которой в СССР была прекращена в 1938 г.

Черниговщина не стала исключением и «Джойнт» также оказывал здесь помощь евреям с начала 1920-х годов. Материалы о деятельности Джойнта на этой территории частично сохранились в Государственном Архиве Черниговской области (далее ГАЧО), а также в Архиве Джойнта в Нью-Йорке*. Часть этих материалов была опубликована ранее¹.

Частично публикуем документы из Архива Джойнта в Нью-Йорке о деятельности в городах Нежине и Прилуки (в 1920-ые входили в состав Полтавщины, сейчас – районный центр Черниговской области).

* *Спасибо за оказанную помощь Михаилу Мицелю.*

1. Нежин (Col. 1921–1922. – F.501).

«ARA* 31 июля 1922

42 Бродвей

Нью-Йорк ответ: продовольствие

Господа:

в связи с вашим письмом от 26 октября, по условиям, изложенным в наших предыдущих письмах ... мы посылаем вам при этом чек № 5754 на 500 долларов, который покрывает следующее:

доставлено: Евреям в Нежине, Нежинский уезд, Черниговской губернии

распределение: общине

члены общины:

Рабби Нохим Шнеерсон

Залман Темкин

Мордехай Донской

Герш Гинзбург

Рабби Хаим Давид Лифшиц

Гилель Голдин

Мендел Малкин

Рабби Нохим Глушкин

Генох Подольский

Гилель Рубановский

Заместители:

Эврухим Двин

С.А. Праткин

и Ицхак Гилель Бурштейн (шойхет)

синагога «Любавич», №7, Нежин...

С уважением

I.M. Найштут

директор Ландсман Шафтен Бюро»

* ARA – Американская Администрация помощи

2. а. Прилуки (Col. 1921–1922. – F.502)

«Lara #31

АРА 27 декабря 1921

42 Бродвей

Нью-Йорк

Господа:

.... для доставки помощи евреям в городе и округе мы посылаем чек № 4204 датируемый 27.12.1921 на сумму \$ 1500 из которых \$ 500... для поддержки евреев Прилук Прилукского уезда Полтавской губернии

Списки. Члены общины (для организации распределения помощи)

Рабби Иешуа Ясногородский

Зейдел Гензелофф

Залман Маршофф

Песах Чернявский, Земская 10

Залман Бер Чернявский

Раббинер Залман Зипорновитц

Ривтце Вульф

Заместители:

Абрахам Агранович

Лёма Воробьефф

Йозеф Горкин

Аарон Бейликофф

Для дальнейшего сотрудничества необходимо собрать общую информацию о состоянии и нуждах города и конкретно, сколько было доставлено продуктовых посылок, и отчет, подписанный членами комитета.

Франк Розенблат, исполнительный директор».

2. б. Прилуки (Col. 1921–1922. – F.502)

(Перевод письма, полученного мистером Гензелоффом, секретарем Прилукского отделения помощи).

апрель
Прилуки, 3/4/22

«Я читал объявление комитета прилукского отделения Америки, где они утверждают, что они отправляют посылки с продуктовой помощью через АРА.

Я должен сказать, что с этими посылками случится тоже самое, что случилось с одеждой, которую вы посылали. У меня есть брат в Америке, чей адрес я вам указываю. Здесь же он отправил мне купоны на шесть посылок и пока что я ни одной не получил, несмотря на тот факт, что первый чек датируется 9 ноября 1921 года. Эти посылки все еще в Харькове. Склад, который находится в Харькове, не считает нужным информировать нас о том, что у них есть посылки для нас. Для нас невозможно съездить в Харьков, чтобы получить посылки потому, что такая поездка будет длиться около 3-4 недель и будет стоить миллионы рублей.

Более того, жизнь человека который перевозит помощь, будет в опасности. В общем говоря, получить помощь из Харькова невозможно, пока почтовые отделения не принимают их. Также самое касается перевозки багажа на поездах. Единственное, что остается сделать – это оставить посылки в Харькове с уполномоченным человеком, который, возможно, сделает бизнес на этом.

Мы считаем, что если комитет действительно является организацией помощи, который пытается помочь страждущим, они должны организовать такие услуги, которые сделают возможным доставку посылок непосредственно в города.

У комитета есть больше возможностей власти, и у него будет больше возможностей убедить почтовые отделения принимать такой багаж. Следовательно, мы советуем вам

рассмотреть это дело с АРА, который наверняка отправит инструкции по телеграфу о том, что все посылки должны быть доставлены адресатам.

Для информации я даю вам номера чеков моих посылок 3128, 3129, 14478, 21777 и т.д.

Б. Штейнман, Прилуки Полтавской губ.».

2. в. Прилуки (Col. 1921–1922. – F.502)

«Американский еврейский объединенный комитет
русский отдел

Харьков, апрель 5, 1923

От кого: Др. Эммануэль Б. Каплан

Кому: Др. Борис Д. Боген, директор JDS для России

тема: Прилуки

Согласно вашим инструкциям я отправил специального человека в Прилуки, чтобы получить список имен ... и отчет об общих условиях там. Этот отчет со списком имен был отправлен в наш офис. Было представлено три списка имен: один из еврейского общества, один из Евобщесткома и один из собеза. Список еврейского общества который содержит 153 еврейских имени, был подтвержден представителем собеза и, следовательно, является законным. Два других списка содержит в общем 91 имя, 81 % из которых еврейские.

Еврейское население Прилук очень пострадало от разных банд и бандитов. Деникинская, петлюровская и много других армий уничтожили и разрушили город и полностью подорвали его нормальную жизнь. В настоящем, его общий вид представляет печальную картину: население значительно уменьшилось и сейчас насчитывает только 50 тысяч душ, 20 тысяч из которых евреи. Это неофициальная статистика, но скорее всего более достоверная, чем официальная, которая показывает только 23 683 и 9363 еврея. 35% населения торговцы.

65% – разные интеллектуальные профессии, рабочие и механики, последние едва ли востребованы.

Перед войной Прилуки был большим центром табачной торговли. В настоящем, за исключением нескольких мучных мельниц, в районе не работает ни один завод. Ограниченное количество евреев пытается немного торговать, но очень часто эти попытки безуспешны и большинство живет на помощь из Америки и из еврейского общества, которое старается обеспечить средства из любого возможного источника.

По прибытии наш инспектор посетил некоторых представителей Евобщесткома, «Общества общей помощи бедным евреям дома» и других, также посетил несколько организаций.

В П. есть дополнение к Евобщесткому и к вышеупомянутому обществу для бедных евреев – полузаконное еврейское сообщество в П. Целью общества является оказывать помощь больным и помогать в улучшении их состояния. Количество людей, которые нуждаются в такой помощи, достигает от 300 до 400. Это количество, естественно, колеблется, но Общество может удовлетворить потребности только около 90 тех, кто очень нуждается в еде, одежде, обуви и медикаментах. В П. всего 12 детских домов, четыре из которых еврейские, в которых примерно 200 человек детей. В других домах некоторые из детей тоже евреи. Во всех организациях есть общая нужда в нижнем белье, одежде, обуви, в некоторых из них – в дополнительной еде.

В организациях не хватает мебели и кроватей, и их общий вид очень беден. Конечно, кроме 200 детей упомянутых выше, много также не зарегистрированных бездомных детей, которые находятся в ужасном состоянии. Представитель Евобщесткома думает, что будет необходимо открыть два или три новых дома для этих детей.

Особый интерес представляет седьмой детский дом, в котором живет тридцать детей. В этом доме есть три мастер-

ские: механическая, швейная и столярная. Они нуждаются в инструментах.

У собеза есть четыре дома для престарелых, где живет около ста человек; также есть один дом для инвалидов, где живет 15 человек. Один из домов еврейский, в котором живет 30 больных и беспомощных мужчин и женщин. В других домах в среднем 30 % еврейских жителей. Еврейский дом поддерживается евреями, но в общем дома находятся в плачевном состоянии и нуждаются в кроватях и мебели, также как в еде и одежде.

С целью как можно скорее начать работу мы отправили в П. 125 продуктовых посылок (покрывая денежный перевод LARA 193 15 декабря 1922 года). Мы также отправили некоторые дополнительные посылки из наших собственных денег вместе с 250-ю наборами нижнего белья и некоторой одежды. Из нашего фонда специального назначения мы отправили 1000 рублей (20%) на Пасху.

Одежда и нижнее белье, также как и порция посылок, будут распределены по организациям.

Получено в бюро 8 мая 1923».

1. Мудрицкая В. Черниговская еврейская школа «Труд» (по материалам архивных данных) // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы IV-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2009. – С. 72–88; Джойнт. Архивные документы свидетельствуют //Тхия. – № 10–14. – 2004.

Знавець своєї справи

Серед багатьох людей різних національностей, які своєю чесною працею прославляли Чернігівський край, гідне місце належить представнику єврейської національності Абраму Фрідріховичу Ваксману.

Він народився 22 лютого 1912 року в місті Луганську на Донбасі в родині музичного майстра з виготовлення піаніно і рояля. Змалечку малий Абрам придивлявся до нелегкої копіткої праці батька, з-під натруджених рук якого за рік виходило не більше двох інструментів. З одинадцяти років син уже допомагає батькові і вже у 18 років повністю оволодіває всіма таємницями виробництва.

У 1928 році Абрам Ваксман приїздить до м. Харкова і влаштовується робітником на меблевій фабриці, в 1930 році вступає до Харківського технікуму музичної промисловості. Через рік разом з технікумом, який став вечірнім, переїжджає до м. Києва і влаштовується на роботу в музичний комбінат. У той час виробництво музичних інструментів на Київському музичному комбінаті було дуже недосконалим. Всю справу вели всього лише три досвідчених майстри і п'ятнадцять учнів. За місяць роботи на комбінаті складалось 5 піаніно. Абрам з великим ентузіазмом підключився до роботи. Знання своєї справи принесло юнакові визнання, зроблене ним піаніно свідчило про неабияку майстерність – він міг сам, вручну, без верстата, від початку і до кінця виготовити піаніно чи рояль. До 1941 року він виготовив їх власноруч 200 штук¹. З часом Абрам Фрідріхович почав навчати цієї професії учнів, пізніше був призначений старшим контрольним майстром.

Та мирна праця була перервана війною. А. Ф. Ваксман був мобілізований до лав Червоної Армії, як зв'язківець, у зван-

ні лейтенанта, закінчив війну в Берліні. Одного разу, налагоджуючи зв'язок зі штабом, на околиці Берліна в одному з напівзруйнованих будинків у кімнаті серед меблів Абрам Фрідріхович впізнав піаніно, виготовлене ним на Київському музичному комбінаті.

Був нагороджений орденами «Вітчизняної війни I ступеня», «Красная Звезда», медалями «За взяття Берліна», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»².

Після демобілізації Абрам Фрідріхович Ваксман повернувся знову на Київський музичний комбінат, який невдовзі мав закритися. Велике промислове музичне підприємство, оснащене найновішою технікою і технологією обробки деревини, планувалось відкрити в Чернігові. З усіх досвідчених майстрів, знайомих з виготовленням піаніно, що працювали на Київському музичному комбінаті, тільки один Абрам Фрідріхович погодився переїхати до Чернігова. На Чернігівській фабриці музичних інструментів самотужки спробували виготовляти піаніно, було навіть виготовлено 50 штук, та кожне з них мало якісь вади. З приїздом Абрама Фрідріховича Ваксмана чернігівці уважно прислухалися до порад досвідченого майстра, бо краще нього в Чернігові ніхто не знав «душу» піаніно. Він був справжнім знавцем своєї справи. Піаніно – складний струнно-клавішний музичний інструмент, який має майже 10 000 окремих деталей, а точність обробки їх вимірюється десятими і навіть сотими частинами міліметра. За короткий час чернігівці повинні були освоїти і налагодити випуск цього інструмента. У майстра виникали сумніви: чи можна виготовити доброякісну деталь піаніно з деревини, що набрала форму деталі менш як за місяць після розпилювання кряжа? Йдеться, звичайно, про деку, на виготовлення якої вручну витрачалось кілька років. Всім бракувало глибоких знань з промислового фортепіанобудування. З цих питань до Чернігова приїздили

спеціалісти Ленінградської (тепер Санкт-Петербург) фабрики «Красний октябрь», які проводили заняття з технології виробництва піаніно. Як вказував на виробничій нараді керівників цехів і відділів у директора фабрики 17 липня та 2 серпня 1950 р. директор Г. М. Говзман, «вопрос обеспечения выпуска пианино на фабрике является вопросом не только жизни, но и чести...вся целеустремленность должна быть направлена на выпуск пианино в этом месяце... Особое внимание обратить на качество...»³. У серпні 1950 року було виготовлено 8 перших піаніно, чорно-полірованих з різьбленим орнаментом марки «Радянська Україна (РУ-2)». До кінця року їх виготовили 175 штук. Весь час, відтоді коли були виготовлені перші піаніно і до 1977 року, коли пішов на пенсію, А. Ф. Ваксман незмінно працював заступником начальника цеху піаніно. Всю свою трудову діяльність він присвятив розвитку фортепіанобудування в країні.

Спеціалісти фабрики вирішили розробити свою власну модель піаніно – полегшеної конструкції, менших розмірів, кращої якості. Для цього на підприємстві в 1951 р. було налагоджено випуск власної клавіатури, а в 1953 р. – власної механіки. В 1952 р. організовано випуск кольорових піаніно, тобто оздоблених шпоном цінних порід деревини (чорне дерево, горіх, полісандр). І в цьому – неабияка заслуга спеціаліста, досвідченого майстра невтомного організатора А. Ф. Ваксмана. З 1956 р. фабрика повністю перейшла на випуск піаніно нової моделі – РУ-2МЧ, ставши таким чином піонером по розробці і випуску перших вітчизняних моделей малогабаритних піаніно⁴. За створення нових моделей піаніно високої якості А. Ф. Ваксман був нагороджений дипломом 2 ступеня (1957) з щомісячною доплатою в розмірі 15% до заробітної плати (в 1960 р. ці доплати відмінено)⁵. А. Ф. Ваксман був постійним учасником Всесоюзних виставок досягнень народного господарства СРСР в Москві, де, зокрема, в 1972 р. представляв з групою спеціалістів нову

модель піаніно УЧ-7 та УЧ-8 як учасник розробки моделі. Частенько бував у Москві і як майстер по гарантійному обслуговуванню піаніно. В 1952 р. на адресу дирекції фабрики надійшов лист такого змісту: «11 января 1951 г. мною куплено пианино Вашей фабрики за №115, которое имеет хорошие музыкальные качества и внешнюю отделку.

Я и моя семья вполне довольны таким инструментом. Особенно отрадно отметить, что фабрика и магазин интересуются состоянием своей продукции. 27.03.52 г. представитель Вашей фабрики т. Ваксман и настройщик т. Муравлев произвели осмотр пианино на квартире, сделали настройку и дали советы по уходу и эксплуатации инструмента. За все это я очень благодарю и одобряю действия фабрики. Инженер Денисов. г. Москва, ул. Чкалова, дом14, кв.10. 27.03.52 г.»⁶

А. Ф. Ваксман брав безпосередню участь в удосконаленні технологічних процесів по випуску піаніно⁷. Ним було подано і впроваджено 17 раціоналізаторських пропозицій, які дали річний економічний ефект в 24,9 тис. карб⁸. Розробляв найбільш економічні ефективні розрахунки, серед яких, зокрема, сумісно з Г. А. Сидоренко та І. І. Грищенко в 1963 р. була розроблена нова технологія виготовлення гнучо-клепних клап обтічного піаніно УЧ-3. Впровадження пропозиції дозволило знизити трудовитрати й витрати матеріалів на процесі виготовлення з одночасним поліпшенням якості інструмента і дати економічний ефект в розмірі 3.036 карб⁹.

В 1957 р. фабрика випустила пробну партію – 10 шт. салонних роялів. І хоча планувалося в 1960 р. довести їх випуск до 1000, через об'єктивні та суб'єктивні причини цей проект не був втілений у життя і виробництво роялів припинилося¹⁰.

В 1966 р. фабрика переводилась на нові умови планування і економічного стимулювання. Економія в країні була поставлена на рівень державної політики. Керівництво цеху піаніно прикладало немало зусиль, щоб виконувати державні завдання. На засіданні фабричної економічної конференції

1 квітня 1966 р. А. Ф. Ваксман звітував: «В цьому році основним питанням, над яким працює колектив цеху, є остаточне удосконалення технології оздоблювання піаніно. З другого півріччя намічається перейти на оздоблювання поліефірними лаками в об'ємі до 300 штук піаніно на місяць. Крім значного поліпшення якості перехід на прогресивну технологію оздоблювання дасть економію в заробітній платі, підвищить продуктивність праці. Намічається здійснити пасовку вузлів піаніно нової моделі на конвейєрі із застосуванням засобів механізації. Це дасть можливість зекономити за час, що залишився до кінця року 2,1 тис. карб. В цеху здійснюється технологія розкрою сукна приборного під кришку нового піаніно. В результаті буде зекономлено 63 кв. м на випуску 7 тис. піаніно на суму 1,3 тисяч карб. Впровадження нового рецепту нітрокрасок із застосуванням нітро АК-20 по рацпропозиції буде зекономлено 5,0 тон нітрокрасок на 4,0 тис. карб. Всього по вищезазначених заходах до кінця року буде зекономлено біля 10,0 тис. карб.»

З 6 червня 1955 р. Чернігівська фабрика музичних інструментів вперше в історії фортепіанного виробництва в Європі перейшла на конвейєрний випуск піаніно¹¹. В 1972 р. через кожні 9,5 хвилин з конвеєра сходило 1 готове піаніно. Тоді ж була розроблена нова модель піаніно УЧ-8, яка демонструвалась на ВДНХ СРСР в Москві. Активну участь у розробці цієї моделі брав і А. Ф. Ваксман¹².

Щорічний випуск основної продукції фабрики – піаніно – невпинно зростав і становив у 1980 р. 26 тис. штук. З 1950 р. по 1989 р. споживачам відправлено понад 750.000 піаніно «Україна» різних моделей: концертних, малогабаритних, з підвищеною репетиційністю, з клавесинним ефектом, з обтяженою клавіатурою, з модератором, аграфами тощо. Піаніно, в якому над клавішами пламеніло слово «Україна», стало візитною карткою Чернігова.

Хорошої якості та найдешевші чернігівські піаніно швид-

ко розкуповувались. Постачались вони в усі куточки Радянського Союзу, а також у 20 країн світу: Голландію, Францію, Швецію, Югославію, Грецію, Болгарію, Данію, Австрію, Іспанію, Німеччину, Китай, Норвегію.

Дирекція фабрики в повному розумінні слова була завалена листами з проханнями прислати піаніно. Наприклад, 13 січня 1951 р. з Москви надійшов лист такого змісту: «Получение специализированным магазином «Музыка» №46 Москультторга два вагона Ваших пианино были реализованы в день прибытия их в магазин при повышенном интересе покупателей к инструментам...»¹³

У вірші «Хороший інструмент» чернігівського поета Кузьми Журби є такі слова:

Про хороші піаніно
Від села і до села
По Радянській Україні
Ходить слава немала.

По виробництву піаніно 30 років Чернігівська фабрика займала перше місце в Європі і друге в світі.

В 1972–1973 роках А. Ф. Ваксман паралельно керував школою комуністичної праці, де розглядались питання управління виробництвом, планування, нової техніки, вивчення передового досвіду виробництва¹⁴.

В 1959 році обирався депутатом Чернігівської міської ради депутатів трудящих.

Не один десяток виробників навчив Абрам Фрідріхович різних спеціальностей по виробництву піаніно, багато уваги приділяв поліпшенню організації праці і удосконалення виробничих процесів в цеху. На засіданні партійно-господарського активу фабрики під час обговорення підсумків роботи за 1963 р. і завдання на 1964 р. А. Ф. Ваксман чесно і принципово зауважував: «Колектив цеху піаніно провів велику роботу по поліпшенню якості продукції, в

результаті звукові якості інструмента, оздоблювання його значно поліпились. Але поки що ми не можемо сказати, що піаніно нашої фабрики краще в країні. Недоробок ще багато, брак в роботі допускається»¹⁵.

За досягнуті успіхи в роботі А. Ф. Ваксман неодноразово нагороджувався почесними грамотами, відзначався подяками і грошовими преміями. Заносився на фабричну «алею передовиків», в Книгу ленінської трудової слави фабрики, двічі обирався секретарем партійної організації цеху, членом групи народного контролю.

За заслуги у розвитку місцевої промисловості і успіхи у виконанні завдань семирічного плану по виробництву товарів народного споживання Президія Верховної Ради СРСР указом від 26 серпня 1966 року нагородила А.Ф.Ваксмана ордемом «Знак Пошани»¹⁶.

В 1977 році Абрам Фрідріхович Ваксман вийшов на пенсію, разом з дружиною Хаєю-Рухля Анкелівною допомагав доньці Люсі виховувати онука (нині проживає в Ізраїлі).

Помер А. Ф. Ваксман 3 лютого 1985 р. Похований в Чернігові.

А. Ф. Ваксман був одним з найдосвідченіших спеціалістів музичної промисловості. Всю свою трудову енергію він віддав на благо людям. За це йому щира шана і світла пам'ять від нащадків.

1. Деко О. Майстри чарівних звуків. – К., 1984. – С.57.
2. Фото Ваксмана А.Ф. – Архів музею.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-4161. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.8.
4. Бюллетень технической информации.№1. Чернигов. – С.18-19.
5. Список ИТР и рабочих Черниговской музфабрики, которым присуждены дипломы за пр-во изделий широкого потребления высокого качества 1957 год. – Архів музею.
6. Отзывы торговых организаций и граждан о выпускаемой продукции 1951 и 1952 г.г. –Архів музею.

7. Список кандидатів в учасники виставки досягнень народного господарства СРСР 1970 року по Чернігівській фабриці музичальних інструментів ім. П.П. Постышева Укрглавмузпрома ММП УРСР. – Архів музею.

8. Спеціаліст своєї справи//Газета «Тембр» (Чернігівська фабрика музичальних інструментів).–1966.–14 жовтня. – С.19.

9. Кращі і найбільш ефективні пропозиції 1963 року//Газета «Тембр».–1964.–13 березня.– С.2.

10. Л.Ларіонова. Історія однієї колекції. Музей Чернігівської фабрики музичальних інструментів//Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Випуск 5. – Чернігів.–2005.– С.94.

11. Можливості удосконалення технології оздоблювання і складання піаніно і їх ефективність//Газета «Тембр».–1966.– 1 квітня.

12. Список кандидатів в учасники виставки досягнень народного господарства СРСР 1972 року по Чернігівській фабриці музичальних інструментів імені П.П.Постышева Укрглавмузпрома ММП УРСР.–Там само.

13. Отзывы торговых организаций и граждан о выпускаемой продукции.1952 г. – Архів музею.

14. Ваксман А. Підвищуємо майстерність//Газета «Тембр».– 1973.– 16 березня.– С.2.

15. Працювати злагоджено//Газета «Тембр».– 1964. –21 лютого.– С.1.

16. ДАЧО. – Ф.Р-4161. – Оп.1. – Спр.1064. – Л.8.

Матеріали Абрама Кацнельсона у фондах Чернігівського літературно-меморіаль- ного музею-заповідника М.М. Коцюбинського

2014 рік є ювілейним для відомого українського поета єврейського походження Абрама Ісаковича Кацнельсона. Він народився 1 січня 1914 року, 100 років тому, в повітовому містечку Городня у родині учителів. На той час у містечку було три церкви, дві гімназії, чотири училища, народний театр, земська бібліотека, клуб, осередок товариства «Просвіта». Допитливий хлопчик ріс в українському оточенні і перші вірші написав українською мовою.

Пізніше, осмисливши свій вибір творчого шляху, Абрам Ісакович зазначав: «Малим я слухав чудові українські пісні й вірші в гарному виконанні. Мене заповонила українська мова, її музичність... Мова значною мірою є визначальною рисою культури, а поезія виключно пов'язана з особливостями національної мови. Якщо вона прилучає до себе представників інших етносів – це ознака її краси й сили...

Чарівна мово українська,
Живи, красуйся серед мов!
Мені ти наче материнська,
Ввійшла в мою навіки кров».

Більшу частину свого життя (крім війни і останніх літ) поет прожив у Києві, але рідна Чернігівщина і маленька Городня постійно присутні у його творах. При будь-якій нагоді він відвідує батьківський край, кожні відвідини народжують поетичне втілення, понад 30 разів у його творах зустрічається Чернігів і Городня.

Абрам Ісакович був частим гостем музею, по можливості

приїжджав на багато літературних субот М.М.Коцюбинського, починаючи з 1962 року, тобто, першої, відродженої Іриною Михайлівною Коцюбинською після її призначення директором музею свого батька. З кожним приїздом залишався дарунок – книга поезій – в науковій бібліотеці або у фондах музею.

На сьогодні фонди музею нараховують понад 50 матеріалів А. Кацнельсона, а в науковій бібліотеці зберігається ще 14 книг поета.

Основне надходження до фонду Кацнельсона відбулося 1994 року, незадовго до виїзду поета за кордон. Тоді мені пощастило познайомитися з Абрамом Ісаковичем і його дружиною Ідою Яківною, побувавши у них дома. За домовленістю я поїхала до Києва, щоб забрати невеликий архів письменника до музею на наше прохання. Була сира погода кінця зими, під ногами брудно-сіра мокра снігова маса. Поки дійшла, промочила ноги. З щирою турботою мене відігрівала Іда Яківна: сушила черевики і шкарпетки, поїла гарячим чаєм. А ми сиділи з уже хворим і знервованим поетом і говорили про Чернігів, про Коцюбинського, про музей, про Ірину Михайлівну, про те, що треба їхати до США на лікування, але кидати рідний край немає бажання. Хвороба особливо обсіла після нервового потрясіння, коли хтось підпалив двері квартири і вийти було неможливо. Навіть обплавилася кнопка ліфту, що був поряд, і ліфт не викликався, треба було йти або вниз, або підніматися нагору. Час від часу Абрам Ісакович повертався до цієї події, ставлячи весь час одне запитання: що я кому зробив погане? За що мені таке лихо? Я заспокоювала знервовану літню людину, обіцяла доброї дороги, перемоги над хворобою, повернення.

У 1994 році родина Кацнельсона виїхала до Лос-Анджелеса. 1996 року Абрам Ісакович надсилав нам нову свою книгу, вже видану там, у США. У ній зібрані переважно

короткі вірші, їх можна назвати віршами-роздумами над життєвим шляхом, над подіями, які відбулися.

Ось таке ніби резюме про Тараса Шевченка:

Коли я думаю про тебе,
то виміри всі замалі.
Ти народився на землі,
але дало тебе нам небо.

Звернення до рідної України, до нас:

Йде до кінця моя життєва путь.
Мене ти, Україно, не забудь.
Не буду я, а ти безсмертна будь!

Повертаємося до наших збережень.

Отже, у фондах музею зберігається 19 рукописів (є машинопис і автографи), 12 фотографій, 7 документів, 12 книг.

У науковій бібліотеці музею теж зберігається 14 збірок Абрама Кацнельсона. Є дві книги з автографами, які засвідчують, що автор не просто надіслав книгу, чи був проїздом, а брав безпосередню участь у музейному дійстві. Ось на книзі «Абрам Кацнельсон. Поезії. – К., 1960» написано: «Чернігівському музею мого великого, улюбленого земляка Михайла Михайловича Коцюбинського – на спогад про першу «літературну суботу». 20.01.1962. Чернігів». Через 12 років на книзі «А.Кацнельсон. Атоми душі. Вибране. – К., 1974» напис: «Чернігівському музею М.Коцюбинського на згадку про ХХІІІ літературну суботу. Абрам Кацнельсон. 14.03.1974. Чернігів». Це була ювілейна субота до 110-річчя від дня народження Коцюбинського.

Коли розкласти на столі збірки, які передав Абрам Ісакович до фондів музею, то можна зробити висновок, що він ретельно добирав їх, і передавав, розуміючи, що це важливо і

для музею, і для пам'яті молодшим поколінням. Починаючи з 1960 року, по мірі виходу збірок, музей одержував скромний дарунок до 1996 року з коротеньким дарчим написом. Останню свою збірку автор надіслав уже з Лос-Анджелеса з написом: «Чернігівському музею М.М.Коцюбинського, чії експонати лишили глибокий слід в моєму творчому житті – з найкращими побажаннями Аб.Кацнельсон. 30.03.97. Лос-Анджелес (США)».

У 2007 році у видавництві «Астарта» у Києві вийшла, мабуть, остання збірка Абрама Кацнельсона «Лірика», яку вже музей придбав сам.

Добірку фотографій і рукописів Абрам Ісакович формував сам у 1994 році, коли я була у нього. Він перебирав ці матеріали, вони йому були всі дорогі: то клав у папку, що віддає, довго тримаючи у руках, то забирав назад, бо щось внутрішнє йому не давало розпрощатись з тим чи іншим експонатом. Подарував нам гарний портрет з дарчим написом і фото себе в 5-тирічному віці, ще городнянське, два фото 70-річного свого ювілею та запрошення і програму цього вечора, фото воєнної пори, за робочим столом і в зеленому скверіку лютого Києва.

Рукописи (машинописи і автографи) рясно помережані правками, пов'язані з Черніговом, з музеєм, Городнею, чернігівськими земляками. Ось деякі назви поезій: «В Городню їду знов», «Василь Чумак», «В музеї Коцюбинського», «Ах, вулиці чернігівські», «Відлуння» і знову «В музеї Коцюбинського»

Ах, вулиці чернігівські,
я знов прийшов сюди.
Горять неонем вивіски,
підсвічують сади.
Он двері ледь прочинені,
лиш варто в двір зайти –

і кроки ще Тичинині
почути зможеш ти.

Або:

Ліворуч від шосе, отам, де саме виїзд
в Чернігів з Києва, шукаю я очима
між вербами над річкою той дужний міст,
якому присвятить рядки свої Тичина.

Про любов поета до української мови ми вже говорили.
Поезію «Мова» в рукописі Абрам Ісакович залишив нам на
згадку:

Ще хлопчам я у рідній Городні
з уст моїх дорогих земляків
чув пісні українські народні,
віщі звуки Шевченкових слів.

І була у цій мові гармонія
з тим, що бачив я навкруги:
оксамитове небо, півонія
і смарагдові зелен – луги.

А цей шестивірш стверджує, що поета не забуто:

Життя прожив, та я іще живу.
Іще живу, іще топчу траву
(на жаль, поліського нема тут рясту).
Прокинувшись, кажу світанку «Драстуй!»
І радий, що сьогодні знов прокинувся,
що буду стрінутий привітно кимось...
Життя прожив: Та я іще живу...

Отже, живе у пам'яті народній поет і громадянин, україн-
нець і єврей Абрам Кацнельсон.

Матеріали знаного шевченкознавця в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського

Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського збирає та зберігає для нащадків матеріали своїх видатних земляків: державних і політичних діячів, вчених, майстрів літератури та мистецтв.

Є в музеї і колекція матеріалів знаного шевченкознавця Леоніда Наумовича Большакова.

Л.Н. Большаков (Грейсерман Нохім-Меєр Неяхович, 1914–2004) – відомий літературознавець, письменник, лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка, заслужений діяч науки Російської Федерації й заслужений діяч культури України, академік Міжнародної академії гуманізації освіти, член-кореспондент Російської академії природничих наук, директор Науково-дослідного інституту імені Тараса Шевченка Оренбурзького університету.

Народився Леонід Наумович 1 січня* 1924 року в містечку Сновськ (нині Щорс) на Чернігівщині. Його батько Наум Борисович Грейсерман (Неях Беркович) все життя працював на землі і заготівельних пунктах, помер в Чернігові в 1940-му. Мати Соня Наумівна займалась домашнім господарством (померла в 1975-му в Оренбурзі)¹. Родина мешкала за адресою: вулиця Жореса, 17 – в будинку, який належав майстру ковбасних справ Віктору Петровичу Безлеру. 1984 року Л.Н. Большаков під час відвідин Щорса відшукав будинок, в якому народився. Збереглося не лише житлове приміщення, залишилися і колишня коптильня, яка колись розточувала «ковбасні» аромати, і монументальний льох, де зберігалась

* У паспорті дата народження – 4 січня, коли батько вибрався у сновський ЗАГС.

сировина та готова продукція, але господарі вже були інші ².

В 1930 році майбутній письменник разом із батьками переїхав до Чернігова. Тут навчався в школі імені В.І. Леніна. Все життя зберігав Леонід Наумович похвальну грамоту за відмінні успіхи в навчанні і зразкову поведінку учня 5-го класу (1936 рік) Грейсермана Ноні. В Чернігові Леонід почав відвідувати літературний гурток у Палаці піонерів. Про це йшлося в статті Б. Співака «Изучают историю родного города» («Комсомольська правда», 8 лютого 1941 року): «При черниговском Дворце пионеров организован литературный кружок. Свою работу он начал с изучения письменных документов, которые позволили заглянуть в историю далеко-го прошлого нашего города. На днях члены литературного кружка провели интересный вечер на тему «История Чернигова». Яркий, содержательный доклад прочитал юный исследователь Леонид Грейсерман. Он подробно остановился на пребывании в Чернигове великого русского поэта А.С. Пушкина и писателя Глеба Успенского».

В Чернігові в 1940 році (після смерті батька) Л. Большаков розпочав свою трудову діяльність «культурником» – організатором культурного дозвілля в артілі чоботарів. Через багато років в одному з інтерв'ю Леонід Наумович розповідав, «как в течение трех месяцев «культурно-сапожной карьеры» мучился от того, что не мог ответить на вопросы, которые ему задавали: жизненного опыта явно не хватало». А з вересня 1940-го він вже працював обліковцем відділу листів обласної газети «Більшовик», на сторінках якої з'явилися його перші журналістські матеріали. Пізніше Л.Н. Большаков згадував: «Мой столик стоял в комнате, где...когда-то писал свой роман «Десну перешли батальоны» Олекса Десняк – тогда еще Алексей Руденко, а напротив был кабинет Михаила Хазана – заведующего отделом культуры и уже известного на Украине писателя»³. До сьогодні в Чернігові зберігся будинок, в якому мешкала родина Большакових. «Фрунзе, 15. Дом, в котором я жил (тогда это был 37 по Фрунзе). В нашей бывшей квартире

– кабинет главного инженера. Сейчас все перепланировано, переделано, одето в дерево и пластик» – такий запис знаходимо у щоденнику земляка за 1984 рік ⁴ [нині – Мстиславська, 15; у 1980-х роках в будинку розміщувалось обласне управління молочної промисловості – Т.Ж.].

В Чернігові Л. Большакова застала війна. Потім була евакуація. Його подальше життя пов'язане з Орськом і Оренбургом. За доблесну і самовіддану працю в період Великої Вітчизняної війни Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 червня 1945 року був нагороджений медаллю «За доблестний труд в Великой Отечественной войне 1945–1945 гг.».

В 2003 році, за рік до смерті, Леонід Наумович написав: «На моем долгом веку есть три города, которые считаю родными. Это древний Чернигов, где впервые ощутил дыхание истории и трепет исследователя, расстался с ним под бомбами 1941-го. Это Орск военных и послевоенных лет, город моей журналистской юности и зрелости, творческих исканий и находок, колыбель семьи, родина дочерей. И, наконец, третий – это Оренбург, в котором живу ровно половину жизни и где удостоился высшей для меня награды – звания Почетного гражданина» ⁵.

На початок 2014 року музейна колекція матеріалів Л.Н. Большакова включала в себе 19 предметів. Це – книги, фото, плакати, значки, лист-автобіографія. Формувалась колекція в період з 1977 по 1987 роки. Її першими експонатами стали книги Л.Н. Большакова «Їхав поет із заслання...» і «Добро найкраще на світі...», видані Київським видавництвом «Дніпро» в 1977 і 1981 роках і куплені в одній з книгарень Чернігова. Це було, так би мовити, ще заочне знайомство із земляком. В 1981 році співробітники музею звернулись з проханням до Леоніда Наумовича передати музею свої матеріали. Письменник з розумінням поставився до цього, незабаром музейники отримали бандероль із Оренбурга. В листі від 4 липня 1981 року Леонід Наумович написав: «Мне приятно было получить письмо из Черниговского историчес-

кого музею, котрому обязан многим, особливо в юношескіе свої годы. Но все мы – из детства, из юности. То, что заложено тогда, дороже дорогого.

С шести лет до семнадцати жил в Чернигове. Здесь в школу поступил, здесь ее окончил, тут – первые мои опыты в поэзии, прозе, литературоведении, критике, журналистике. И первые публикации – в «Більшовику», в «Молодому комунарі». «Більшовик» стал для меня первой газетой, в которой работал.

Потом – война, эвакуация, и с тех пор – Урал, Оренбуржье. Расставался с ним ненадолго. Уходил в армию (1943). Двадцать один год (1941–1962) работал в газете «Орский рабочий», дальше – 1962–1968 – директором студии телевидения в Оренбурге, с 1969-го – в Оренбургском политехническом институте (профессор...) ... Три дочери родились в Орске, три внука – в Орске и Оренбурге.

Все остальное – книги. Первая («Рядовые армии мира») вышла в 1952-м, в Оренбурге. Теперь книг под 40 или даже за 40. Разных и о разном. Но генеральная моя линия – новое о великих: Льве Толстом, декабристах, наконец – Шевченко». Завершувався лист словами – «Добра и счастья землякам моим!»⁶.

Разом з листом письменник вислав ще дві свої книги з автографом. На титульному аркуші книги «Добро найкраще на світі. Пошуки. Роздуми. Підсумки» він залишив такий напис: «Черниговському историческому музею, в котором я впервые узнал и познал поэзию истории и где впервые увидел живой автограф Тараса Шевченко. Это третья книга моей трилогии о великом сыне Украины. Дарю ее моим дорогим землякам»⁷. Друга книга – «Клад комиссара», видана в 1981 році в Челябінську Південно-Уральським книжковим видавництвом, включала художньо-документальні нариси про Оренбурзький краєзнавчий музей, його історію, про людей, долі яких відображені в експонатах. Книга була видана до 150-річчя від дня заснування музею. В ній письменник зро-

быв такой напис: «Музею родного мне Чернигова – о музее в Оренбурге, которому только что исполнилось 150»⁸. Передав Леонід Наумович і пам'ятну настольну медаль «Оренбургский областной краеведческий музей. 150 лет (1831–1981)».

Відтоді зав'язалось листування музейників з письменником, обмін вітальними листівками до свят. В музеї до сих пір зберігається листівка, яку ми отримали в 1984 році до Дня Перемоги. «Дорогие друзья!, – писав Леонід Наумович. – Сердечный привет и самые щедрые пожелания моим славным землячкам и землякам. Доброго настроения, всяческих успехов! Ваш Л.Большаков»⁹. Майже кожного року музей отримував бандеролі з книгами. В 1982 році – повість-хроніку в епізодах, листах, документах, спогадах про письменника і громадського діяча О.А. Фадєєва «Сенатор от штата Сорочинск», яка побачила світ у Москві, в серії «Библиотека журнала «Огонек»», з дарчим написом: «Родному Чернигову сердечный привет в год 60-летия образования СССР. Л.Большаков. 22.02.82.»¹⁰. Наприкінці того ж 1982 року письменник сам побував у Чернігові і відвідав музей. Під час дружньої зустрічі Леонід Наумович розповів про свій життєвий і творчий шлях, відповів на багаточисленні запитання. З великим інтересом письменник ознайомився з експозицією музею. І в книзі вражень почесних відвідувачів залишив запис: «Черниговский исторический музей дорог мне с детства. Вспоминаются школьные годы и – часы в музее, его экспозициях, его фондах, удивительно богатых. Тут начинались мои поиски, тут пришли первые удачи.

И вот новая встреча. Она волнует и радует. Музей жив, музей идет в ногу с жизнью и по-прежнему воодушевляет на поиск и находки. Успехов вам, друзья-музейщики! Будем дружить. Всегда Ваш. Л. Большаков. 3.12.82.»¹¹. І сьогодні ветерани музею з теплотою згадують ту зустріч і те, якою доброзичливою, захопленою своєю справою і водночас простою і на диво скромною людиною був Л.Н. Большаков.

В 1983 році колекцію Чернігівського музею поповнила ще

одна книга нашого земляка «Рисунок на фаянсе. Непридуманная повесть о будянском Петушке», що вийшла у Харківському видавництві «Прапор» в 1982 році. Книга була присвячена одному з найстаріших в країні керамічних підприємств – Будянському фаянсовому заводу. Дарчий напис на книзі сповіщав «Музею моего родного Чернигова с уважением. Л. Большаков»¹². В музейній колекції – два примірники книги Л.Н. Большакова «Шляхами великої долі», яка побачила світ у Київському видавництві «Веселка» в 1984 році і призначена для школярів середнього і старшого віку. В книзі автор розкриває маловідомі і невідомі сторінки біографії Т.Г. Шевченка. В передмові до цієї книги Леонід Наумович зазначив: «Нема меж осяганню багатства поезії, прози, живопису Шевченка, величі його душі, натхненності революційної пристрасті, революційної дії... Шевченко – явище невичерпне... Цю книжку я присвячую вам, – юна поросль народу України – народу Шевченка. Присвячую з любов'ю і надією»¹³. Перший примірник книги з дарчим написом «Историческому Музею моего родного Чернигова сердечно, от всего сердца»¹⁴ письменник надіслав 1984 року, другий – з написом: «Музею, в котором дышит История»¹⁵ – передав особисто, під час відвідин Чернігова в квітні 1987 року, коли в Україні проходили Дни радянської літератури. Тоді ж у музейній колекції з'явилися і передані земляком значки: «Дни советской литературы на Украине. Апрель 1987» і «Шевченковский март. Оренбуржье». В березні 1977-го за ініціативою Леоніда Наумовича вперше було проведено свято «Шевченковский март» в Орську. За рік свято набуло статусу обласного і щорічного. Програми «Шевченковского марта», як правило, включають читання, конференції, виставки в бібліотеках, «Шевченківські уроки» в школах, лекції-концерти, екскурсії по пам'ятних місцях.

Цікавим надбанням є два плакати, видані в 1983 році. Перший – «Леонид Большаков» – підготовлений до друку обласною бібліотекою імені Крупської, обласною письмен-

ницькою організацією, обласною організацією Товариства книголюбів Оренбуржжя і виданий до 60-річчя від дня народження письменника. Він містить список окремих видань творів Л.Н. Большакова, виданих з 1952 по 1983 роки. За 30 років було опубліковано 40 книг, які випускалися «Политиздатом», видавництвами «Правда», «Молодая гвардия», «Книга», республіканськими видавництвами України і Чувашії, Оренбурзьким і Південно-Уральським книжковими видавництвами. Твори перекладалися українською, вірменською, чуваською, казахською мовами, а також грецькою і польською¹⁶. Другий плакат виданий Добровільним товариством любителів книги Української РСР і має назву «Лауреати премії імені Павла Тичини «Чуття єдиної родини». Премію було засновано в квітні 1973 року Постановою Ради Міністрів Української РСР. Щорічно премією відзначались видатні літературно-художні твори. Присудження здійснювалось спільним рішенням Колегії Держкомвидаву УРСР і правління Спілки письменників України в день народження Павла Тичини 27 січня. Лауреатам вручався диплом і нагрудний знак. Леонід Наумович відзначений 1982 року за літературознавчі праці, присвячені Т.Г. Шевченку. Диплом лауреата підписав перший секретар правління Спілки письменників України Павло Загребельний.

На жаль, листування співробітників музею з іменитим земляком перервалось наприкінці 1980-х років. І після розпаду Союзу поновити співробітництво не вдалось. За цей час багато подій відбулося в творчому житті Леоніда Наумовича. Указом Президента України від 28 травня 1992 року нашому земляку було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури України». Диплом за №1792 підписаний Президентом України Леонідом Кравчуком.

Указом Президента України від 2 березня 1994 року Л.Н. Большакову за документальну трилогію «Літа невольничі» («Быль о Тарасе») присуджено Державну премію України імені Т. Шевченка. Диплом, яким нагороджено чернігівця,

підписаний Головою Комітету по Державних преміях України імені Т. Шевченка академіком О. Гончаром.

Л.Н. Большаков – шевченкознавець зі світовим ім'ям. Понад 50 років присвятив він вивченню життя і творчості Великого Кобзаря. Понад 20 книг написав про Тараса Шевченка. Перша з них – «По следам Оренбургской зимы» – побачила світ у Південно-Уральському книжковому видавництві ще 1968 року. І відтоді майже щорічно з'являлися нові літературні праці, що дістали визнання як фахівців-шевченкознавців, так і широкого читацького загалу. У творах Л.Н. Большакова майстерно поєднується наукова новизна, глибина історичного дослідження із жвавим літературним викладом, що робить читання цікавим і захоплюючим. Іраклій Андронніков, який рекомендував Большакова у Спілку письменників, назвав його твори «благородним детективом» (або «детективом без убивств») ¹⁷.

Документальна трилогія «Літа невольничі» складається з книг: «Яман Кала», де досліджується перший рік солдатчини Т. Шевченка від літа 1847 року до літа 1848 року; «На Аралі» – це деталізований ледь не по днях літопис Аральської експедиції і «Оренбург», де ключовим став квітень 1850-го – переведення Т.Шевченка у 5-й лінійний батальйон. У трилогії автор розкрив доти невідомі обставини життя і творчості поета, звернувся до його оточення періоду заслання. Жодна згадка в листах і спогадах сучасників, жоден значний історичний факт не пройшли повз увагу дослідника. Як зауважив він у передмові, «історична, неприкрашена правда вражає часто сильніше, ніж різноманітні хитросплетіння» ¹⁸. О.М. Борщаговський, російський радянський письменник, критик, театрознавець, дав високу оцінку трилогії Л.Н. Большакова. Він написав: «...Странно было бы сравнивать Ваши три тома со знаменитыми вересаевскими томами жизни Пушкина и Гоголя. А я решусь и сравню, и даже поставлю этот Ваш труд методологически, исследовательски выше...

Вересаев «состыковал» известное... Вы проникли в

закритий мир – огромный, таинственный, погребенный, казалось бы, навсегда, совершили редкостное по полноте и значимости исследование»¹⁹.

Сам Л.Н. Большаков у 1988 році так написав про свою трилогію: «Думаю над книгой, которую только что окончил. Это не первая моя книга о Шевченко, но, полагаю, главным делом жизни быть для меня ей»²⁰.

Л.Н. Большаков також автор понад 160 статей для «Шевченківського словника» та багатьох матеріалів для 6-томної «Шевченківської енциклопедії». Фундатор музеїв Т. Шевченка в Оренбурзі та Орську. Дітище Леоніда Наумовича – науковий центр «Оренбурзький інститут Т. Шевченка». 27 березня 1993 року був створений громадський інститут Т. Шевченка (ІТШ), а вже в 1995-му він став структурним підрозділом Оренбурзького державного університету – «НИИ «Институт Тараса Шевченко – центр энциклопедических проектов – «ИТШ – ЦЭП».

Лише нещодавно було відновлено зв'язок з рідними Л.Н. Большакова – його старшою дочкою Тетяною Леонідівною Большаковою і онуком Сергієм Валентиновичем Любичанківським. Тетяна Леонідівна (1951 р.н.) – почесний працівник середньої професійної освіти, член Спілки журналістів Росії. Сергій Валентинович (1979 р.н.) – доктор історичних наук, професор Оренбурзького педагогічного університету. В 2012 році вони відвідали Чернігів і передали музею свою книгу-монографію «Леонид Большаков. Автопортрет на фоне эпохи», видану в Оренбурзі у видавництві Оренбурзького педагогічного університету того ж року з дарчим написом:

«Коллективу исторического музея г. Чернигова на память о герое повествования – уроженце земли черниговской авторы: Т. Большакова, С. Любичанковский. 6.05.12.»

Значно поповнилась музейна колекція матеріалів Л.Н. Большакова в 2014 році. На прохання співробітників музею Т.Л. Большакова надіслала на адресу музею п'ять бан-

деролей, в яких книги, написані Леонідом Наумовичем, біо-бібліографічні покажчики його творів; програми Большаковських читань; книги, видані до 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка і до 90-річчя від дня народження Л.Н. Большакова.

Серед праць знаного шевченкознавця – «Оренбургская Шеченковская Энциклопедия», видана в Оренбурзі в 1997 році. Енциклопедія охоплює 11 років життя Тараса Шевченка (1847–1858) і складається з 3-ох частин. В першій частині – «Імена» майже 1,5 тисячі довідкових статей про людей, яких зустрічав Т.Г. Шевченко, яких згадував у своїх творах і листах. Друга частина – «Назви» – присвячена шеченківській географії цих же років; третя, заключна, – пам'яті про Шевченка в місцях його неволі. Енциклопедія – результат копітких пошуків автора в архівах Оренбурга, Києва, Москви, Вільнюса, Петербурга, Нижнього Новгорода, Алма-Ати, Уфи. Вона вводить у науковий обіг сотні документальних справ. Роботу такого плану в шевченкознавстві було здійснено вперше. Викликає великий інтерес і «Дневник Тараса Шевченко» (з 12 червня 1857-го по 13 липня 1858-го) з коментарями Л.Н. Большакова. Повний текст було видано в Оренбурзі в 2001 році. Тетяна Леонідівна надіслала номерний екземпляр – 053.

Колекцію музею також поповнили книги:

– «Путь Кобзаря», написана нашим земляком у співавторстві з В.С. Бородиним і видана вірменською мовою Товариством книголюбів Вірменії у видавництві «Луйс» в Єревані в 1983 році;

– «Все он изведаль...» Тарас Шевченко: поиски и находки», видана київським видавництвом «Дніпро» в 1988 році;

– «Повість про вічне життя». Науково-художня книга для середнього і старшого шкільного віку про життя і творчість Т.Г. Шевченка. Видана київським видавництвом «Веселка» в 1990 році;

– «Дорогами Кобзаря». Оренбург, 1991. З дарчим написом

дочці: «Тане, Вале и всему семейству с любовью шевченковские места в Оренбуржье. Л.Б. 2.6.91.»;

– «Я проводил его глазами...» видавництва «Оренбургская губерния», 2001. Продовження запису в щоденнику Тараса Шевченка про долю побаченого ним пароплаву «Куба»;

– «Там за Уралом, за Елеком...». Оренбург, 2003. Книга побачила світ напередодні десятиріччя НІІ «Институт Тараса Шевченко – Центр енциклопедических проектов» Оренбурзького державного університету. В передмові Леонід Наумович написав: «Душу радуют новые и новые подтверждения созвучия Шевченко нашему времени, необходимости его эпохе современной перестройки общества... Необъятного не объять... Но будет радостно, если, прочтя написанное мною, читатель потянется к томам Тараса Шевченко и станут они его добрыми спутниками на дорогах жизни».

Тетяна Леонідівна надіслала також видання, складені і підготовлені нею до друку до ювілеїв Т.Г. Шевченка і Л.Н. Большакова. Це – «Быль о Тарасе» Леоніда Большакова: от замысла к книге», видана в Уфі в 2013-му, яка вперше вводить в науковий обіг матеріали зі щоденників, записних книжок, чорнових варіантів рукописів та інші документи з архіву Л.Н. Большакова, що розповідають про його роботу над трилогією «Быль о Тарасе», удостоєну Державної премії України імені Т. Шевченка і «Тарас Шевченко снова рядом с нами», видану в Оренбурзі в 2014 році. В збірнику вперше російською мовою публікується твір Л.Н. Большакова «Повесть о вечной жизни», сторінки з його щоденників про роботу над книгою і час, в якому вона створювалась, а також про святкування шевченківських річниць в 1990–2004 роках. На форзаці останньої книги Тетяна Леонідівна зробила такий напис: «Черниговскому историческому музею – соратникам в деле сохранения памяти о Л.Н. Большакове. С благодарностью. 5.03.14.» Крім того, до ювілею дослідника в Оренбурзі в 2014 році підготували й видали електронну книгу «Поиски, находки, исследования», в яку увійшли матеріали

з комп'ютерного архіву Л.Н.Большакова, створені в останнє десятиріччя життя письменника, а також матеріали про його життя і творчість. Цю електронну книгу обсягом у 5745 сторінок, дочка Большакова теж подарувала музею.

В пам'ять про нашого земляка в 2005 році в Оренбурзі започатковані Большаковські читання для об'єднання зусиль вчених різних спеціальностей у справі вивчення культури Оренбурзького краю. Девізом наукового форуму стали слова, якими закінчується остання книга Л.Н. Большакова «Там за Уралом, за Елеком»: «Любить – это знать. Знать – это чтить, изучать, постигать». Форуми стали традиційними. Т.Л.Большакова вислала запрошення-програми других – шостих Большаковських читань, які проходили у 2006, 2007, 2009, 2011 і 2013 роках. П'яті Большаковські читання мали статус міжрегіональної науково-практичної конференції, а шості – вже міжнародної конференції, в її рамках до того ж пройшли другі міжнародні шевченківські читання, присвячені 20-річчю від дня створення НИИ «Институт Тараса Шевченко». Сьомі Большаковські читання у березні 2014-го були проведені у форматі «круглого стола» за міжнародною участю і присвячені життю і творчій спадщині почесного громадянина міста Оренбурга, вченого і письменника Л.Н. Большакова.

В останню бандероль Т.Л. Большакова також вклала лист, який закінчила словами: «Радостно сознавать, что и в Чернигове, и в Щорсе не забыли о 90-летию своего земляка, что хранятся в музейных экспозициях подаренные им книги. И спустя 10 лет после его ухода, я с особым чувством отправляю в дар Черниговскому историческому музею книги Л.Н. Большакова, вышедшие в 90-е гг. XX в. Пусть они служат сохранению памяти об уроженце Черниговщины – лауреате Национальной премии Украины им. Т.Г. Шевченко и премии Совета Министров УССР П. Тычины «Чувство семьи единой», заслуженном деятеле искусств Украины Леониде

Наумовиче Большакове. Февраль 2014 г.»

На сьогодні музейна колекція матеріалів знаного шевченкознавця налічує 65 предметів і є, мабуть, найбільшою в Україні.

Співробітники музею підготували і видали книгу-довідник «Чернігівці – лауреати Державних премій». В книгу, яка вже витримала два видання (2009, 2012), вміщено і статтю про Л.Н. Большакова. В 2014 році до ювілею Т.Г. Шевченка музейники готують кілька виставок і серед них – «Чернігівці – лауреати Шевченківської премії». На виставці будуть представлені матеріали Л.Н. Большакова, у тому числі вперше і отримані цього року із Оренбурга.

1. Большакова Т., Любичанковский С. Леонид Большаков: Автопортрет на фоне эпохи. – Оренбург, 2012. – С. 19.
2. Там же. – С.20.
3. Там же. – С. 25.
4. Там же. – С. 26.
5. Там же. – С. 17.
6. Чернігівський обласний історичний музей імені В.В.Тарновського (Далі – ЧІМ). – Інв.№ Ад 1420.
7. ЧІМ. – Інв.№ Ак 425.
8. ЧІМ. – Інв.№ Ак 426.
9. ЧІМ. – Архів музею.
10. ЧІМ. – Інв.№ Ак 462.
11. ЧІМ. – Архів музею.
12. ЧІМ. – Інв.№ Ак 602.
13. ЧІМ. – Інв.№ Ак 730.
14. Там же.
15. ЧІМ. – Інв.№ Ак 827.
16. ЧІМ. – Інв.№ Ап
17. З верховин півстоліття. Національній премії України імені Тараса Шевченка – 50. – К.,2012. – С. 98.
18. Там же. – С. 99.
19. Большакова Т., Любичанковский С. Указ. Соч. – С. 238.
20. Тарас Шевченко снова рядом с нами. – Оренбург, 2014. – С. 347.

Портретний жанр у творчості Олени Левіної (з колекції ЧОХМ імені Григорія Галагана).

У мистецтві завжди існували та існують художники різних творчих характерів і манер. І потрібно кожного розуміти й оцінювати саме в контексті вимог свого часу.

Більше ста років тому в Чернігові народилась Олена Яківна Левіна (1903–1963) – живописець і графік. У 1920-ті роки за активну участь у спортивному житті міста вона була направлена за комсомольською путівкою на навчання до Московського інституту фізкультури. Приїхавши туди, провінціалка опинилась в колі столичної молоді, якій випала доля в наступні десятиріччя відіграти достатньо значущу роль у культурному житті столиці. А навчаючись в інституті, дівчина ще й займалась на Центральних мистецьких курсах АХРР (Асоціація художників революційної Росії, 1922–1932) у відомих художників початку ХХ століття Євгена Кацмана та Іллі Машкова. Потім працювала в Московському відділенні Асоціації художників Росії та навіть деякий час була його секретарем.

Спираючись на традиції передвижників, члени АХРР проголосили своєю метою створення художніх творів, що зрозумілі народу та засновані на «художньому документалізмі» й «героїчному реалізмі». Вони відображали в своїх картинах явища нової постреволюційної епох: побут Червоної Армії, робітників, селянства, діячів революції та героїв праці. Головним принципом творчості ахрровців був «художній документалізм». Об'єднання користувалось офіційною підтримкою й мало філіали в сорока містах Росії, видавало журнал «Мистецтво в маси» (1929–30). Явилось основою створеної в 1932 році Спілки художників СРСР.

Олена Яківна брала участь у виставках Московського від-

ділення Спілки художників, Всесоюзних художніх виставках з 1929 року.

Під час Великої Вітчизняної війни Левіна була учасницею оборони Москви. Потім евакуювалась до Саратова, де працювала на військовому заводі.

У післявоєнні роки повернулась до столиці. Іноді приїздила й до рідного Чернігова. Померла 11 серпня 1963 року й похована в Москві. Після її смерті багато творів було перевезено до рідного міста братом О. Левіної – З. П. Кругерським і подаровано в 1969 році Чернігівському історичному музею, а в 1984 році передано на постійне зберігання до Чернігівського обласного художнього музею (нині імені Григорія Галагана).

Наразі у музейних фондах зберігається близько ста одиниць живописних і графічних робіт (різного стану збереження) довоєнного та повоєнного періоду творчості Олени Яківни. Основна більшість з них – портрети.

Портрет потребує високої живописної майстерності, не меншої, ніж всі інші жанри. Тут мало зобразити людину просто схожою, зображення має бути живим, одухотвореним.

Важливою задачею художників постреволуційного періоду стало зображення людини – будівника, творця. Тогочасні портретисти намагались виявити саме цінне й головне в душевному стані сучасників – цілісність натури, силу духа.

Олена Яківна в творах зверталась до образів робітників заводів, селян, громадських і військових діячів. У портретах її сучасників, які виконані олією й пастеллю на полотні та картоні в реалістичній манері, вона підкреслювала типові риси, що відображали героїчну епоху. Її живописні станкові портрети, які виконані більш згладженим мазком на нейтральному тлі й у них не завжди витримано пропорційність фігури, несуть на собі безумовний відбиток того часу, коли кожен відчував себе одним із будівників нового життя, але, можливо, саме це заважало художниці передати більш точну і детальну психологічну характеристику портретованих

(«Портрет дівчини в червоному одязі», без дати; «Портрет дівчини», без дати; «Портрет піонера», без дати). У деяких творах мисткиня свідомо перебільшила деякі деталі, щоб виділити саме характерне для моделі («Кореянка», без дати; «Дівчинка з лялькою», без дати). Але головним центром всіх картин є очі. Вони наполегливо притягують увагу глядача. Недарма ж кажуть, що очі – дзеркало душі. У роботі «Кореянка» можна побачити ще одну спробу авторки – побудова образу фактурним мазком.

Живописні портрети, що створила Олена Левіна, не вражають рельєфністю, гостротою й точністю передачі психологічної характеристики, але кожен з них поповнює наше уявлення про національний характер, про до- та повоєнний період історії країни.

Її роботам, особливо раннього періоду, було характерне бажання вловити в портретованому конкретний соціальний тип. Хоча бачимо зображення однієї людини, але за ним вгадується багато інших, схожих на неї. В подальшому художниця вже більше уваги приділяла індивідуальним рисам, більш деталізувала портрети й частіше зверталась до техніки пастелі.

Пастель – улюблена техніка Олени Яківни. Вона характеризується чистотою й свіжістю штриха, бархатистою поверхнею фактури. Завдяки її м'якості й пластичності можна відобразити найменші нюанси. Естетична привабливість цієї техніки в тому, що сухі порошки фарб, відбиваючи світло під різним кутом, оптично зливаються. Тому переходи із тону в тон у авторки виходять плавними, а кольори – насиченими й свіжими («Гуцулка», 1954; «Портрет Героя Соціалістичної Праці Ромець Л.В. з донькою», без дати; «Портрет танцівниці», без дати). Головний секрет пастельних портретів Олени Левіної в тому, що вона має можливість передати картині тепло своїх рук, перемішуючи пальцями кольорові штрихи. Цей контакт дозволяє вселити в твір максимум тепла й душі. Виконуючи роботи в цій техніці, художниця ставила перед

собою більші завдання: добитись загального уявлення про людину, піти в глиб її духовного життя, дати багатогранне уявлення про її характер («Портрет Дерлюк Л.М.», без дати; «Портрет робочої в синьому», без дати).

Серія пастельних портретів зображає, в основному, жіночі обличчя, на узагальненому тлі. Вражає реалізм передачі портретованих. Вираз облич виглядає м'яко, визиваючи інтерес до кожного твору. Але зрідка мисткиня звертається й до образів чоловіків («Портрет юнака», без дати; «Портрет юнака в коричневому», без дати), в них вона ніби хотіла підглянути якийсь момент з життя своєї моделі, показати портретованого в невимушеній позі, ніби не знаючим, що його пише художниця. Це образи мужніх людей, робота яких дуже важлива суспільству.

Як відомо, зображення предметів вносить важливі смислові акценти в портрет. Тому не менш цікавим є твір Левіної «Портрет Героя Соціалістичної Праці Ганни Плющ», 1950-ті. Авторка в ньому майстерно поєднує два жанри – портрет і натюрморт. Через нього художниця намагається розкрити естетичні смаки зображеної жінки, в той же час він є частиною інтер'єру та прикрасою.

Олена Яківна Левіна, бажала вона того чи ні, була провідником радянської ідеології, оскільки працювала в стилі й манері соціалістичного реалізму. Її портрети заряджені особливою енергетикою, високим душевним підйомом – ці якості поціновувачі мистецтва називають основними в радянському живопису та графіці.

1. Г. Богемская. Развитие жанров в Советской живописи. Научно – популярная серия Искусство №1. 1983. – М., 1983.

2. Живопись 1920 – 1930. – М., 1989.

3. Н. Бібік. Наукові матеріали до виставки «Ода життю» (ЧОХМ імені Григорія Галагана). – Чернігів, 2013.

4. Советская живопись 1917 - 1973. – М., 1976.

ГЕНЕРАЛЬСКОГО ПОЛКУ ПРИБЫЛО... или СНОВА О ГЕНЕРАЛАХ-ЕВРЕЯХ ИЗ ЧЕРНИГОВЩИНЫ

В 2010 г. я сумел издать небольшую книжицу «Черниговщина как кузница генеральских кадров». В ней рассказал обо всех известных мне генералах, либо уроженцах нашего края, либо иных, чья жизнь и деятельность каким-то существенным образом была связана с ним. В том же году в рамках ежегодника «Евреи Левобережной Украины. История и культура» напечатали небольшой очерк уже только о евреях-уроженцах, ставших советскими генералами. С тех пор прошло 4 года. Продолжая заниматься поиском военачальников, павших или иным образом пострадавших в годы сталинщины, – а ему, как я убедился на опыте, нет конца и края, ибо тема никем не разрабатывалась, в «перестройку», в полном соответствии с нашим менталитетом, что-то ухватили о главном начальстве, но вскоре надоело и «погнались» дальше, да до такой степени, что вспоминают лишь единицы, включая энтузиастов из Интернета (у нас это забвение носит чудненькое название «Никто не забыт, ничто не забыто»), – я обращаю внимание на места их рождения. Таким образом, полку-то и прибыло.

Итак, к прежним 17 мы можем добавить ещё семерых. Причём часть их были чекистами. Но – что было, то было! Тоже ведь служили и даже погибали «по воле партии» в подвалах у своей «родни» в немалом числе. О той жуткой сталинской «мясорубке» Вы подробно узнаете всё же из очередных (после 2-й) частей моего справочника «Оглашаю весь список» (их уже 7-8, но работа, я вновь подчёркиваю, не завершена и сроков называть не стану), а тут лишь оговорю, что до 1943 чекспецзвания майор ГБ и ст. майор ГБ, равно как и комиссары ГБ всех 3 рангов, а с того же 1943 и без ранга (в них об-

ратились те ст. майоры), относились к **высшему начсоставу**. У нас не все это знают, старых законов в глаза не видели, а в отношении армейских комбригов и им соответствовавших, тоже относившихся к **высшему ком-, нач-, полит- и другим составам**, ещё и устраивают безграмотные дискуссии, даже бесстыдники с учёными степенями. Эти «учёные» и «энтузиасты» твёрдо уверовали, что генеральским званиям (с 1940) должны соответствовать 4 звания из первой системы, существовавшей с 1935, но никак не 5. (Майор ГБ с февраля 1943 был уже обычным старшим офицером).

Генерал-майор милиции **БЕЛКИН Рафаил Самуилович** родился в Чернигове в 1922, а умер в 2001. Выдающийся учёный-криминалист, чьи учебники известны всем юристам. Засл. деятель науки РСФСР, д-р юр. наук, профессор. В армию призвали в 1940, служил на Дальнем Востоке, а в годы ВОВ – в самых «горячих» местах сражений (под Москвой и Ржевом, Смоленщина, Курская дуга, в Прибалтике, под Варшавой и Берлином). В 1946-51 учился в Военно-юридической академии, потом служил в военной прокуратуре, а с 1955 в Высшей школе МВД СССР, где вырос до начальника кафедры криминалистики (руководил ею свыше 20 лет).

Майор ГБ (13.11.42), ставший полковником ГБ 14.2.43 (а вот это уже был старший состав, тогда из высшего «кинули» многих военных и чекистов) **ИТКИН Леонид Ефимович** родился в г. Чернигове в 1910 в семье портного, а умер в Москве в 1985. Чекстаж исчисляли с 1932. Был «взят» (это обычный термин наших оперработников, так что не будем возмущаться) своими 19 октября 1951 с должности зам. нач. отдела УКР МГБ Московского военного округа (т.е. был руководящим контрразведчиком в МВО). Обвинения «шились» по стандарту, как для всех «участников еврейского заговора в МГБ», – печально «знаменитая» статья 58-я УК РСФСР, пункты 1 «а», 7, 10 ч.2 и 11. Не стоит изумляться, «щедрости» «замечательных товарищей» не было пределов – «клеили» от душонок. Одна-

ко – и это же надо было такому случиться! – Сталин помер, а потому и этого «изменника и заговорщика» освободили – 21 марта 1953, с прекращением «липового» «дела». Но более Л.Е. не служил, будучи сразу уволен в отставку по болезни. После, правда, ещё потрудился по торговой и юридической части – до 1976.

Ещё один чекистский чин – генерал-майор (получил звание в громадной группе таких же, когда на смену комиссарским спецзваниям НКВД-НКГБ пришли генеральские звания, 9.7.1945) **КОРСАКОВ Георгий Аркадьевич** родился в райцентре Борзна в 1901 в семье купца 2-й гильдии. Умер в 1984. Что правда, учился и начинал трудовую деятельность на Харьковщине. Служил в ЧК в 1921–23 и с 1928 – в Харькове, Сталино (Донецке), Запорожье, в Западной (Смоленской) обл. В 1937–38 был нач. ОМЗ (отдела мест заключения) УНКВД по Смоленской обл., со 2.8.38 по 14.11.45 в Дальстрое (Магадан). Потом был зам. нач. Богословского ИТЛ и строительства алюминиевого завода, управлял трестами «Тагилстрой» в Нижнем Тагиле и «Золототранс» до 1949, до 1950 снова немного в Дальстрое, а в 1952 с должности нач. строительного райуправления Белореченской ИТЛ и Кировскстроя МВД вышел на пенсию как инвалид 1-й группы. Имел 5 орденов: Ленина, Кр. Знамени, Трудового Кр. Знамени, Кр. Звезды и «Знак Почёта». Однако при Н.С.Хрущёве, как говорится, «попал под раздачу» и был лишён генеральского звания 8.9.54 «по фактам дискредитации».

Бригадный комиссар (13.9.39) **ЛИПША Семён Михайлович**, 1899 г.р., урож. г. Нежина, получал это воинское звание как военком 13-го стрелкового корпуса 12-й армии Киевского особого военного округа. В этой должности и зам. комкорпуса по политчасти служил с 1938 до 1941, когда в Уманском котле немцы перемололи сразу несколько советских армий. Числится без вести пропавшим до сих пор, причём датой исчезновения обозначили день попытки прорыва 22 августа, однако в

подобных ситуациях, когда царила неразбериха, доверять ей не стоит (скорее всего, это число, бывшее известным составителю списка потерь как предельное или у кого-то, как говорится, дошли руки до их составления). Занесён в Книгу памяти Чернигова и Черниговской обл.

В части 2-й справочника «Оглашаю весь список» (с.304) некоторые из Вас могли читать справку о комкоре (20.11.35) **ТУРОВСКОМ Семёне Абрамовиче**, 1895 г. рожд., которого я назвал тогда (2011) харьковским евреем. Однако позже наткнулся на указание Викисферы, что он был родом из Чернигова. Причём этому верю, ибо названы любопытные детали. Оказывается, сын крупного предпринимателя учился в одной гимназии с В.М. Примаковым, вместе занимались модной тогда у евреев и интеллигенции подпольной ревдеятельностью (мстили за «вековые поругания»), в 1912, 1914 годах стали членами РСДРП. Когда началась Первая мировая война, вместе же «разлагали» воинов черниговского гарнизона, за что и «повязали». С.А. «кровавый царский режим»... да не пугайтесь Вы так, это так врали, а Сеню... всего лишь сослали в Вятку (прикиньте, как бы поступили с ними при т. Сталине!). Потом Туровский управился ещё полтора года послужить в армии и стать унтер-офицером понтонного батальона. В 1918 он, разумеется, в Красной гвардии (Киев). Оттуда перебрался к комотряду Червоного казачества... тов. В.М. Примакову в Почеп. Там был зам. комполка, начштаба конной бригады, в 1920 получил орден Кр. Знамени за бои у ст. Поныри и г. Льгова. В 1924 – 26 возглавлял Высшую кавшколу РККА (Ленинград), затем командир стрелковой дивизии, начштаба и командир конного и стрелкового корпусов, армейский инспектор в КОВО, а в 1935-36 - 1-й зам. комвойсками Харьковского военного округа. С этой должности в числе первых в РККА подвергся «сталинскому призыву» 1930-х в РККА – «взяли» 4.9.1936 (говорили ещё: «прикомандирован к ведомству Ежова»). Убили по «липовому» обвинению 1.7.37, реабилитирован в 1956.

ФЕЙГИН Наум Маркович, род. в Чернигове в 1891 г., в 1915 стал врачом, окончив медфак Киевского ун-та. В РККА служил с 1919, участвовал в Гражданской войне. Ему сопутствовал успех – 26.4.1940, будучи нач-ком Курсов усовершенствования медицинских врачей кадра и запаса Мос. военного округа, стал бригаврачом, т.е. носил в петлицах по догенеральскому «ромбу». После курсов, а в те годы большевики, «творчески» любя всякие сокращения, называли их КУМВКЗ, возглавлял отдел в Управлении высших военно-учебных заведений РККА. С июля 1941 по февраль 1942 был начсанотделов 30, 26 и 50 армий. Затем служил в Главном Военно-санитарном управлении РККА в качестве нач. одного из структурных подразделений Управления кадров и подготовки (до конца войны). Поскольку «потолок» той должности в результате реформы 1943 г. стал полковничьим, обратился в полковника мед. службы. После ВОВ на преподавательских должностях. Уволен в запас в 1949. Имел 3 ордена и несколько медалей. Умер в 1950 (59-ти лет).»

Наконец, я, видимо, уже могу выдать небольшую «тайну» насчёт соученика (из параллельного класса Черниговской СШ № 3) **ШАРАЕВСКОГО Георгия Юрьевича**, 1945 г.р., ныне здравствующего и проживающего в Москве... Когда я называл его в брошюре 2010 г. (сс. 27-28), о еврействе ещё не ведал, а ранее никогда не был озабочен этим вопросом. Я учился в «А», а он – в «В» классе, выпущенных в 1963. Вместе мы проходили медкомиссию и собеседования в военкомате, стремясь стать кандидатами к поступлению в ленинградскую Военно-медицинскую ордена Ленина академию им. С.М.Кирова. Но, увы, оказалось, что в том году набор производили только на военморфак (выпускники должны были служить на подводных лодках), а я со своим ростом не вписался, да и со зрением было внатяжечку. И вместо 2-х полноценных генералов медслужбы любимая Родина-мать поимела лишь одного – Юру. Со временем он возглавил медслужбу Каспийской Краснознамённой

военной флотилии, а после стал нач. рекреационного отдела в Медуправлении ВС РФ. Знал я немного и его отца, который трудился где-то по транспортной части и был внештатным экспертом-автотехником Киевского НИИСЭ, т.е. имел право проводить несложные экспертизы по ДТП... Ранее я и мои соотечественники никогда не спрашивали о доказательствах. Что бы ни намалевали «правды», Госполитиздат, ни вещали радио, ЦТ и т.п. «источники», принималось на веру. Благодаря чему, собственно, мы и оказались исторически недообразованными людьми. Теперь, в связи с восстановлением подлинной истории, мы стали требовать доказательств, причём горластее других оказались как раз прежние лжецы. Вот им уже надо, чтоб непременно с печатью да при нотариусе. Увы, в этом случае я не порадуя. Но прошу принять на веру, мой источник – самый надёжный. Как переделывалась 5-я графа в СССР, независимо от мотивации, любой из моих читателей в курсе.

В заключение по паре слов о крупных, хотя и не генеральского уровня, черниговцах-чекистах. Полковник (1949) **КАРЛИН Вениамин Залманович** (1912– 88) был родом из нашей Березны, чекстаж исчислялся с 1938, причём в «органы» направили с должности зав. отделом ленинградского... пивзавода. Служил в Краснодарском крае, Львовской обл., центrapпаратах НКВД УССР и СССР, ещё в Крыму (нач. ОББ), в 1954–70 нач. отдела детских колоний УМВД Горьковской обл. Имел 4 ордена, в т.ч. за «отличия» в выселении народов из Чечено-Ингушской и Крымской АССР.

Полковник ГБ (14.2.43) **ЛУХОВИЦКИЙ Соломон Эммануилович** родился в 1903 в Чернигове, в ГПУ с 1923, до 1932 служил в Украине, потом в центrapпарате НКВД Союза на оперработе в сфере экономики и транспорта. «Репрессии», как видно, его не зацепили, а уволен по болезни 24.9.1951. Имел ордена Ленина, Кр. Знамени, Отечественной войны 1-й и 2-й ст.ст. и Кр. Звезды, а также знак «Почётный работник ВЧК-НПУ (XV)» от 9.5.1938. Урож. Чернигова капитан ГБ.

РЕССИН Илья Залманович (1903–40) родился в семье приказчика, окончил 3 класса, с 13 лет работал на Черниговском лесопильном заводе, оказался на службе в ГПУ в 1923, служил в Чернигове, Нежине, Луганске, Харькове, в 1937 был зам. нач. 3-го отдела (КРО) УГБ УНКВД по Днепропетровской обл., после – нач. отделения 5-го отдела УГБ НКВД УССР, а с февраля 1938 нарком ВД АССР Немцев Поволжья. Вот там-то и «взяли» голубчика – акkurat 19.11.1938. Как бы «осудили» и тут же убили 27.2.1940. Награжден орденом Кр. Звезды в 1937.

Полковник (23.4.43) **ШАПИРО Григорий Давидович** род. в 1907 в с. Калита ныне Козелецкого р-на, а тогда Семиполковской вол. Черниговской губ. Трудовую деятельность начал на Луганском паровозостроительном з-де им. Окт. революции, а с 1928 служил в армии, став артиллеристом. В 1938 его, ком. зенитно-арт. дивизиона, вследствие «чистки» изгнали из армии, а в январе 1939, когда тт. Сталин и Берия изображали себя «друзьями трудящихся», восстановили, назначив нач. полковой школы мл. комсостава. Потом был нач. штаба полка, участвовал в позорной Зимней войне с финнами, командовал полками до и во время ВОВ. Но вот 28 июля 1941 г. умудрился сбить собственный самолёт (кстати, не слишком редкое, хотя и категорически замалчивавшееся явление в нашей славной РККА), и за это был осуждён ВТ фронта к 8 годам ИТЛ с отсрочкой исполнения приговора до конца войны. Потом был нач. штаба полка, ком. отд. зенитно-арт. дивизиона, нач. оперотдела УПВО Сев.-Зап. фронта, ком. артполка и ком. 44-й зенитно-арт. дивизии РГК (в звании подполковника), с которой неплохо повоевал. После ВОВ, подучившись, служил зам. комарта Сев.-Кавк. ВО по ПВО, ком. ещё одной зенитно-арт. дивизии РВК, пом. и зам. комартов армий, зам. нач. Чкаловских межокружных курсов усовершенствования офицерского состава. С 1957 в запасе. Имел 4 ордена и медали. Дата кончины неизвестна».

Події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у листах Г. М. Говзмана до дружини та дітей

2014 року виповнюється 70-та річниця визволення України від німецько-фашистських загарбників. З кожним роком стає все менше тих, хто виборював свободу та незалежність нашої держави, хто може розповісти про події тих років. Та скільки б не було написано багатотомних та невеликих наукових праць, документальних і художніх літературних творів, але завжди цікаво подивитися на події, що тоді відбувалися, очима їх учасників.

Одним з мільйонів учасників Великої Вітчизняної війни був Григорій Маркович Говзман. Після смерті Г. М. Говзмана 7 листопада 1965 року його дружина Олена Ісаківна передала документи, пов'язані з його життям, до Державного архіву Чернігівської області. Серед різноманітних матеріалів і документи періоду Великої Вітчизняної війни: нагородні листи, орденські книжки, атлас СРСР з помітками під час виходу з оточення, листи, написані Григорієм Марковичем з фронтів до найближчих людей. Саме збережені листи рідним і близьким дозволяють глибше зрозуміти психологію, світогляд, витоки щирого патріотизму одного з представників покоління переможців. Зрозуміло, що фронтові листи не саме надійне джерело для вивчення історії Великої Вітчизняної війни. Здебільшого вони написані після бою, у хвилини затишшя. Але у своїй автобіографії Г. М. Говзман зазначав, що бажав «правдиво изложить все вопросы так, как я их чувствовал и понимал»¹.

Григорій Маркович Говзман народився 12 лютого 1905 р. на Луганщині. З 17 років розпочалася його трудова діяльність – спочатку кочегаром на електростанції, потім – пакувальником на склозаводі. З 1926 р. він перебував на службі в органах

НКВС, а 1938 р. був призначений директором Чернігівської фабрики музичних інструментів ім. П. Постишева.

Як і більшість пересічних громадян, Григорій Маркович не вірив у можливість порушення Німеччиною договору про ненапад, що був укладений 23 серпня 1939 року. Про це він писав навіть у повоєнних спогадах².

Але радянський уряд, починаючи з 1940 року, постійно проводив табірні збори військових частин (підрозділів) з метою навчання особового складу в польових умовах. У квітні – травні 1941 року під прикриттям великих табірних зборів розпочалось проведення заходів із скритої мобілізації. Станом на 22 червня нараховувалось 802 138 особи, що були призвані на збори³. На такі збори у травні 1941 року був призваний й Григорій Говзман. Він потрапив до складу 187-ї стрілецької дивізії, штаб якої розміщувався у Чернігові, а табори знаходилися в 35 км від міста – в районі с. Красне. Спочатку Г. Говзмана призначили політруком танкової роти окремого розвідувального батальйону, але напередодні війни – 20 червня – його перевели на посаду заступника командира 11-го окремого артилерійського батальйону, комісаром якого він став згодом⁴.

Напередодні початку Великої Вітчизняної війни – 21 червня 1941 року – він приїхав до Чернігова, щоб провести вихідні з дружиною Оленою та дітьми Павлом та Вільєном. Звістка про початок війни застала Григорія Марковича на рідній фабриці, куди він відправився зранку 22 червня. Г. Говзман повернувся до табору, дивізія почала готуватися до повної боєздатності, і вже 25 червня дивізія, яка увійшла до складу 43-го стрілецького корпусу, вирушила на фронт у напрямку Чернігів – Гомель, зупинившись на ніч у лісі неподалік Чернігова. Григорій Маркович скористався нагодою й поїхав до Чернігова побачитися зі своєю родиною. Як згадував Григорій Маркович, до своєї квартири він потрапив о 10-й ранку, де зібрав деякі особисті речі, світлини дружин та дітей на згадку, а вже в 11-45 він був на своїй рідній фабриці, з колек-

тивом якої не міг не попроситися. Виник стихійний мітинг, який перетворився у проводи усіх робітників фабрики (а їх було понад 100 осіб), які уходили на фронт⁵.

У ніч з 27 на 28 червня батальйон, в якому служив Г. Говзман, зайняв оборону неподалік Гомеля й приступив до укріплення першої лінії оборони. У хвилину затишшя у Григорія Марковича з'явилася можливість написати невеличкого листа до дружини й передати з okazjiєю. У ньому він заспокоює дружину: «Пользуюсь случаем, пишу: жив и здоров, чувствую себя бодро...», «Вы за меня не беспокойтесь». У листі звучить впевненість у тому, що ворог буде розбитий й заплатить за усі «злодеяства, причиненные миру»⁶.

У перші дні війни дивізія Григорія Говзмана брала участь в обороні Могильова, що тривала з 3 по 26 липня 1941 р. До наступу німецько-фашистських загарбників на цій ділянці фронту Григорій Маркович встиг 4 липня «чиркнуть пару слов» родині до Чернігова. Він знову заспокоює дружину («волноваться преждевременно – все будет хорошо»), запевняє у перемозі («настроение у нас бодрое и уверенность в нашей победе вливает нам еще больше силы и энергии»). Про тяжкі, незвичні умови на фронті говорить така, здавалося б, незначна фраза: «Позавчера покупался, сменил белье – и сразу лучше себя почувствовал»⁷.

Дивізія, в якій служив Г. Говзман, приступила до укріплення першої лінії оборони, а вже 9 липня перед фронтом дивізії з'явився ворог. Але не зважаючи на те, що сили противника були значно вищими, дивізія героїчно обороняла зайняті позиції, та на восьмий день боїв вимушена була відступити. Як згадував пізніше Григорій Маркович, «зарезо пожарищ, толпы беженцев, трупы детей, женщин и стариков на дорогах ... производили потрясающее впечатление, взывали к мести врагу»⁸. Саме в один з таких моментів у Григорія Говзмана з'явилося бажання писати вірші. У невеличкому листі від 11 серпня 1941 року він надсилає вірш, в якому «излил все ... чувства и настроения»:

«...Мы отомстим тебе, горя священным гневом,
За мерзкие твои кровавые дела,
И трупы псов твоих усеют
Тобой потоптанные наши вольные поля.

Мы отомстим тебе за кровь отцов и братьев,
За слезы наших жен, сестер и матерей,
За всех, кто шлет тебе, безумному, проклятья,
За всех тобой замученных людей...»⁹.

Відступаючи, частини Червоної армії дісталися околиць Чернігова. Григорій Маркович відразу поїхав до міста – «хотелось скорее посмотреть город, фабрику, квартиру»¹⁰. Про те, що побачив Григорій Маркович на вулицях міста, він описав у листі до рідних від 2 вересня 1941 року: «...гитлеровские псы сожгли весь город, груды развалин остались на месте бывшего древнего седого Чернигова. Наш дом пока стоит на месте. Со стороны, где жил Шестаков, только через один подъезд, фугасной бомбой разворотило несколько квартир.

Зашел я в дом – один ужас: все двери во всех квартирах настежь, все сундуки и шкафы выворочены, все валяется. Видно, покоробили грабители, шастающие и живущие за счет других...»¹¹.

Повертаючись до частини, Г. Говзман зустрів колишню працівницю фабрики Є. Головань, яка намагалася виїхати з міста – «о ней забыли, как и забыли о многих семьях». Григорій Маркович взяв її до частини, оформив документи й порекомендував евакуюватися до Орська, де знаходилася на той час вже його родина й куди вона згодом добралася¹². Про цю зустріч, як і про зустріч з секретарями Чернігівського обкому КП(б)У Попудренком Миколою Микитичем та Новиковим Семеном Михайловичем, які з перших днів війни очолили партизанське з'єднання Чернігівської області, він також написав

у листі до дружини Олени, прохаючи її передати дружинам останніх, що «их мужья в полном благополучии»¹³.

Треба відзначити, що у листах Г. Говзмана майже немає розповідей про бойові дії, а більше ностальгії. Взагалі вважається, що, пам'ятаючи про цензуру, люди боялися відверто висловлювати свої думки. Але можливо, що небажання розповідати про війну диктувалося не стільки страхом перед воєнною цензурою, скільки намаганням відірватися від страшної реальності, спробою повернутися до звичного домашнього миру. Лише у двох листах ми зустрічаємо описи бойових буднів Григорія Марковича.

Так, у листі від 5 лютого 1942 року Григорій Маркович повертається до подій осені 1941 року, коли з 19 вересня по 26 жовтня він перебував в оточенні. Ось як він про це пише: «Хочется немного поделиться с тобой теми колоссальными тяжестями, которые я перенес, будучи 35 суток на оккупированной противником территории. Я жил, как и подобает коммунисту, в полном боевом порядке с оружием, в форме и с самым дорогим документом – партийным билетом. Просто невозможно передать в этом кратком письме всего пережитого. Ночью в пути, днем скрывался.

Чувствовать ответственность не только за себя, но и за людей, которых я вел с собой, – это большое дело. Я прошел сквозь цепи озверелого фашистского разбойника, я видел наши города и села, разрушенные и сожженные варварами, я видел трупы замученных фашистами наших советских патриотов, я видел следы грабежей и насилия над нашим мирным населением, я шел с единой целью – прорваться к своим, чтобы снова бороться и бороться с врагом за нашу родину, за наш народ, за тебя, родная, и наших деток, за нашу встречу, за нашу жизнь и расцвет нашей страны.

Я проходил вброд болота по грудь в воде и тине под огнем фашистских автоматчиков и минометчиков, я переправлялся через реки по взорванным мостам через тонкие жерди темными ночами, под проливными осенними дождями я сут-

ками лежал на земле, и все это я и мои товарищи пережили, с боями прорвались через вражеские мины – и пришли к своим.

О, какая это была радость! Ноги подкашивались от усталости, но я этого не чувствовал; снаряды рвались вокруг, но я на них не реагировал. Я никогда не испытывал большей радости, чем радость снова видеть наши красноармейские шинели, бодрые и решительные лица наших славных воинов, быть вместе с ними и дышать нашим воздухом, не отравленным немчурой.

Итак, все эти ужасы позади, вереди – борьба, борьба и борьба, победа и торжество нашего народа.

Вот один эпизод из многих.

Нависла темная октябрьская ночь. Украинская степь широкая и необъятная дышала шелестом неубранных хлебов, в родных местах кругом разрывались и сыпались огненными комками ракеты, бросаемые немцами. Группа бойцов и командиров Красной Армии – 20 человек – тронулась в путь. В эту ночь предстояла большая задача: форсировать реку «М». Двигаясь дорогой, группа подошла к селу «З», в котором находился враг. Обходя огородами, минуя вражеские посты, подошли к окраинной хате.

– Ложись, – скомандовал комиссар.

Все залегли, приготовив оружие. Осмотревшись по сторонам, комиссар с двумя товарищами подошел к окну и тихо постучал.

– Кто такой?

– Отворите.

– Чего вам надо?

– Узнать дорогу.

Дверь тихо открылась. Старая женщина стояла у порога.

– Немцы в доме есть?

– Нет. У соседей есть человек 15 и в других хатах.

Войдя в хату, поставив у дверей и вокруг дома часовых, группа начала греться. Разговорившись с хозяйкой, выяснили,

что у нее в армии борются с фашистскими захватчиками 2 сына.

– Вы, наверное, голодные, есть хотите? – с этими словами хозяйка начала суетиться около печи, достала 3 хлеба и 4 кувшина молока. Покушав в теплой комнате и подкрепившись, бойцы и командиры спросили у хозяйки, как лучше перейти через мост. Она ответила, что мост взорван и переход очень опасен. Тут же она вызвалась проводить нас к мосту. Героическая советская женщина, рискуя своей жизнью, спасала жизни 20.

Подошли к мосту – мост взорван. Темно, скользко, речка глубокая. И вот, поблагодарив старушку, один за другим группа карабкалась по перекладинам, перелезая по доскам, перешла через мост. И снова степь и села, степь и села.

В этот же день, перебираясь от рощи к роще, днем группа внезапно столкнулась с конным немецким разъездом. Фашисты окружили и взяли в плен товарища «Д». Группа залегла. С криком «Хальт!» немецкий офицер бросился вперед, стреляя из револьвера, а за ним его разъезд. Товарищи отбили из плена нашего боевого друга. «Бей немчуру!» – с этими словами комиссар выстрелил из автомата, сразил фашиста, впереди едущего. Несколько метров его тянула лошадь, и затем он, оторвавшись, упал. Раздался дружный залп из винтовок, могучее «Ура!», красноармейское «Ура!» прорезало воздух. Немцы, пришпорив лошадей, бежали, как зайцы. Отбив пленного, группа продолжила путь.

Комиссаром и руководителем этой группы был я...»¹⁴.

Вдруге зустрічаємо опис подій у листі Григорія Говзмана від 24 листопада 1943 року: він розповідає про оборонні бої в районі м. Коростишева, коли радянські війська відбивали атаки піхоти й танків противника, у ході яких він поніс значні втрати в живій силі та техніці:

«20 ноября я руководил обороной очень важного населенного пункта. Причем противник большими силами танков и пехоты стремился во что бы то ни стало овладеть им. В 13 ча-

сов противник силой 29 танков, из них несколько тигров, и до батальона пехоты начал на нас наступать с фланга. Его танки прорвались к самому пер[еднему] краю и открыли бешеный огонь, которому вторил стрекот автоматчиков. Положение создалось серьезное. Бой был горячий и жаркий и длился 3 часа. Я находился 300 м от вражеских цепей пехоты и танков, мы бились как львы, быстро подбросив слева орудия, в упор расстреливали танки, а минометами и пулеметным огнем били по пехоте. Около меня буквально в 8 – 10 метрах рвались снаряды, осколком в двух местах прорвало шинель. И вот враг не выдержал и бежал. Мы сожгли 8 танков и до 100 фрицев уничтожили. Это был адский бой, и нужно было иметь железные нервы, чтобы его выдержать. Вот в такой обстановке приходилось быть в эти дни...»¹⁵

Наявність у листах розповідей про бої свідчить й про те, що ці свої листи Григорій Маркович передавав з okazjiєю, а не надсилав поштою, коли вони проходили перевірку військовою цензурою. Та все одно Григорій Говзман попереджав свою дружину: «Лека, об этом моменте, что я тебе пишу, не надо рассказывать никому, и Павлику об этом скажи»¹⁶.

Як і інші бійці, Григорій Маркович завжди чекав листів з дому: «...пиши почаще – хоть одно бы получить»¹⁷; «пиши почаще, твои письма тоже очень редко получаю, а для меня очень много значит получить письмо»¹⁸.

Стомлений від боїв і картин розрухи, він цікавився здоров'ям рідних («Я не знаю, в чем дело, что там у тебя случилось, как твое здоровье, как здоровье деток – от одних мыслей можно сойти с ума»¹⁹ – 26 грудня 1941 р.; «Пиши о своем здоровье и здоровье детей»²⁰ – 5 лютого 1942 р.; «напиши подробно о себе и детках, как здоровье»²¹ – 30 квітня 1942 р.; «Пиши, солнышко мое, о своем и деток здоровье»²² – 2 березня 1944 р.), їхніми успіхами в навчанні й праці («Как работа? Что с Вилюсиной учебой, как Павуська?»²³ – 24 листопада 1943 р.; «Как работа, что у вас нового?»²⁴ – 2 березня 1944 р.), тужив за мирним життям («Тогда, моя родная,

вновь пышным цветом расцветет наше счастье и весельем наполнятся наши села и города, залечим раны на теле нашей родины, и все пройдет, как сон», – писав Григорій Маркович 8 січня 1942 р.²⁵).

Листи Г. Говзмана наочно свідчать про те, чим людина жила на фронті: думати весь час лише про бої неможливо, завжди хоча б подумки тягло до мирного життя. Наприклад, напередодні нового, 1942, року Григорій Маркович пише: «Кончится война, станет вся страна на восстановление наших городов, сел и заводов. Снова закипит дружная творческая работа, миллионы гектар нашей плодородной земли дадут обильные урожаи, наши заводы, фабрики дадут стране все, что надо. Залечатся раны на теле нашей родины, и мы с тобой и детками снова мирно и вместе заживем, вниманием друг к другу, взаимной крепкой и честной любовью, заботой чуткой хорошей друг о друге и о детках, энергичной работой на благо нашей родины сгладим всю боль нашей разлуки»²⁶. А якими зворушливими виявляються рядки вірша, з якими Григорій Маркович звертається до своєї дружини 2 листопада 1943 р.:

«На улице полночь. Свеча догорает.
Высокие звезды видны.
Ты пишешь письмо мне, моя дорогая,
В пылающий адрес войны.

Как долго ты пишешь его, дорогая:
Окончишь, и примешься вновь.
Зато я уверен: к переднему краю
Прорвется такая любовь.

Давно мы из дома,
Огни наших комнат
За дымом войны не видны.
Но тот, кого любят, но тот, кого помнят,
Как дома и в дыме войны!

Теплее на фронте от ласковых писем.
Читая, за каждой строкой
Любимую видишь, ты родину слышишь,
Как голос за тонкой стеной.

Мы скоро вернемся – я знаю, я верю!
И время такой придет:
[Остану]тся грусть и разлука за дверью,
[А] в дом только радость войдет.

И как-нибудь вечером вместе с тобою,
К плечу прижимаясь плечом,
Мы сядем и письма, как летопись боя,
Как хронику чувств перечтем»²⁷.

Навіть у найважчі часи не покидала Григорія Марковича впевненість у перемозі над ворогом, яка звучить у кожному листі до рідних. Повертаючись до написання віршів, звертається він і до своїх дітей:

«Слушайте, детки мои, и внимайте,
Что происходит сейчас – понимайте.
Местью пусть полнятся ваши сердца,
Слушайте с фронта вы голос отца.

Подлый, коварный тиран-кровопийца,
Грязный разбойник дорожный, убийца –
Гитлер кровавый затеял войну
И покорить хочет нашу страну.

Орды свирепые, в броню одетые,
Головорезы и воры отпетые
К нам ворвались – топчут наши поля:
Кровью, слезами полита земля.

Стонет Украина, немцем забитая,
В траур одетая, кровью умытая.
Стоном души ей вторит Беларусь,
Грозно, сурово нахмурилась Русь.

В ярости зверь наши села сжигает,
Наши дома-города разрушает,
Наших детей, стариков, матерей
Уничтожает проклятый злодей.

Долго, упорно с врагами мы бились,
В этой кровавой борьбе закалились.
Силы окрепли и мощной волной
Двинулись наши дивизии в бой.

...Нет, не спасут его брони и латы –
Близится час нашей полной расплаты
И за злодеяния, которых не счесть,
Грозною будет народная месть»²⁸.

Григорій Маркович пройшов усю війну. Закінчив війну він у званні гвардії полковника й мав численні нагороди, серед яких п'ять орденів: Червоної Зірки (1943), Вітчизняної війни II (1943) та I (1944) ступенів, Олександра Невського (1945) та Червоного Прапора (1945)²⁹. По закінченні Великої Вітчизняної війни командування вирішило направити його на навчання до військової академії в Москву. Але Чернігівський обком КП(б)У звернувся з проханням повернути його до Чернігова, де він до останніх своїх днів був директором відбудованої під його керівництвом фабрики музичних інструментів³⁰.

1. Мудрицкая В. Материалы Григория Говзмана в Государственном архиве Черниговской области // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы V-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2010. – С. 89.

2. Там само. – С. 89.

3. Горьков Ю. А. Кремль. Ставка. Генштаб. – Тверь, 1995. – С. 71.
4. Мудрицкая В. Указ. соч. – С. 89.
5. Мудрицкая В. Указ. соч. – С. 90 – 91.
6. Держархів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 1.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 2 – 2 зв.
8. Мудрицкая В. Указ. соч. – С. 94.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 3 – 3 зв.
10. Мудрицкая В. Указ. соч. – С. 94.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 4 – 4 зв.
12. Мудрицкая В. Указ. соч. – С. 94.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1079, оп. 1, спр. 58, арк. 5 – 5 зв.
14. Там само, арк. 10 – 11.
15. Там само, арк. 15 – 15 зв.
16. Там само, арк. 11 зв.
17. Там само, арк. 6.
18. Там само, арк. 14 зв.
19. Там само, арк. 6.
20. Там само, арк. 11 зв.
21. Там само, арк. 12 зв.
22. Там само, арк. 16 зв.
23. Там само, арк. 15 зв.
24. Там само, арк. 16 зв.
25. Там само, арк. 8 зв.
26. Там само, арк. 6 зв.
27. Там само, арк. 14 зв.
28. Там само, арк. 12 зв.
29. 4. Центральний архів Міністерства оборони РФ, ф. 33, оп. 682526, од. зб. 674 // Інтернет-ресурс: [podvignaroda.mil.ru/?#id=16377052&tab=navDetail Document](http://podvignaroda.mil.ru/?#id=16377052&tab=navDetailDocument); од. зб. 1452 // Інтернет-ресурс: [podvignaroda.mil.ru/?#id=17318537 &tab=navDetail Document](http://podvignaroda.mil.ru/?#id=17318537&tab=navDetailDocument); оп. 686196, од. зб. 496 // Інтернет-ресурс: [podvignaroda.mil.ru/?#id=228233868&tab=navDetail Document](http://podvignaroda.mil.ru/?#id=228233868&tab=navDetailDocument); оп. 687572, од. зб. 62 // Інтернет-ресурс: [podvignaroda.mil.ru/?#id=37842571&tab=navDetail Document](http://podvignaroda.mil.ru/?#id=37842571&tab=navDetailDocument).
30. Кульбицький О. Директор // Деснянська правда (Чернігів). – 2000. – 26 грудня. – С. 3.

Участие евреев в боевых действиях партизанского соединения А.Ф. Федорова

Память о прошлом – естественное состояние еврейского народа. Надо только не забыть о нем.

Акива Татиц

Спасение Якова Зуссермана

В связи с тем, что Глухов раньше был в составе Черниговской губернии и области, хотелось бы познакомить читателей с судьбами некоторых людей, принимавших участие в боевых действиях партизан Черниговщины.

Переход в одиночку осенью 1941 года из Полтавской области в Черниговскую для командира объединенного Черниговского партизанского отряда А.Ф. Федорова мог оказаться роковым. На пути ему в лесу встретились трое красноармейцев, выходящих из окружения. Одного звали Степаном (фамилии он не запомнил), другого – Яковом Зуссерман (из Нежина), третий был русским, родом из Вятки. В одном из стогов сена сделали привал. После небольшого завтрака тронулись в путь. Немного пройдя, Степан, неожиданно для всех, накинулся на Федорова. Срывая с его гимнастерки орден, он предложил товарищам сдать Федорова немцам. Федоров выхватил пистолет, но вятский парень и Яков набросились на Степана и в схватке задушили его. Спасенный от смерти А.Ф. Федоров всегда считал Якова Зуссермана своим спасителем и побратимом.

Во время посещения Нежина Яков с горечью узнал о гибели своей семьи. Он с трудом нашел руководителя Нежин-

ского подполья Якова Батюка, который написал письмо для передачи Федорову. В надежде найти отряд, возглавляемый Н. Попудренко, Яков Зуссерман пошел в город Корюковка. Там подпольщики вынуждены были совершенно здорового Якова поместить в больницу. Нагрянули немцы. Начались обыски. Полицаи рыскали по палатам. Бежать было невозможно. Тогда две санитарки положили Якова на носилки, накрыли простыней и стали выносить как умершего от тифа. Вдруг, приоткрыв простынь, полицай посмотрел на Якова и спросил у них: «Кто это?». «Скончался от тифа», – сказала санитарка, и они понесли его дальше, в мертвецкую. Там он 9 дней пролежал среди умерших от тифа и заразился сам. После того, как Яков Зуссерман узнал о расстреле 300 корюковских евреев, он, несмотря на высокую температуру, убив двоих полицаев, скрылся в лесу. Сразу найти партизан не удалось. Якова в тяжелом состоянии, без сознания, подобрали возле села Алексеевка местные жители и вылечили от тифа. В бреду Яков называл имена Федорова и Попудренка, о чем стало известно в партизанском отряде. И тогда А.Федоров с группой партизан ночью совершили рейд в село и забрали Якова. Получилось, что Яков Зуссерман был дважды спасен: первый раз в Корюковке и второй – самим Федоровым, который был обязан Якову своей жизнью. В своей книге «Подпольный обком действует» А.Ф. Федоров сообщает читателям, что Яков Зуссерман уговорил послать его с заданием в Нежин к Якову Батюку. После выполнения этого задания Зуссерман назад не возвратился, пропал без вести. Теперь уже известно о трагедии в Корюковке, когда в 1943 году было уничтожено и сожжено 7000 мирных жителей, в том числе и евреев. В 2013 году всем жертвам Корюковки был установлен памятник ¹.

Михаил Хазан

Работал в Чернигове редактором областной газеты «Большевик» Михаил Хазан. Это он сумел серьезно заинтересовать будущего исследователя биографии Т.Г. Шевченко, организатора единственного в мире научно-исследовательского института Шевченко (г. Орск Оренбургской области) Леонида Наумовича Большакова (Грейсермана) изучением жизненного и творческого пути украинского гения.

Во время войны Михаил Хазан был партизаном Черниговского отряда и в одном из боев в 1943 году, к сожалению, погиб.

Герои Добрянских лесов

В 1706 году на территории, которая сейчас относится к Черниговщине, было основано старообрядческое поселение Добрянка. Это были выходцы из Москвы, Тулы и других областей России. Со временем там появились украинцы и евреи. На центральной улице Петербургской была построена синагога. Все жили дружно.

С 25 августа 1941 года начались все ужасы немецкой оккупации. Как сообщает краевед из Добрянки Л. И. Григорьева-Мильская, только в 1941-1943 гг. там было расстреляно 127 евреев. Война велась не только на передовой, но и в глубоком тылу противника. Примером этого может служить Добрянский партизанский отряд им. К. Е. Ворошилова. Несмотря на то, что отряд просуществовал всего 100 дней (с 12 августа по 30 ноября 1941 года), своими боевыми подвигами он внес достойный вклад в приближение Победы. Боевые действия Добрянского отряда под руководством Т. М. Евтушенко проходили в нескольких районах Черниговщины и Белоруссии. Комиссаром отряда был Эпштейн Аншель Ефимович, бывший председатель Добрянского райисполкома, начальником оперативной части штаба отряда была Рукина Любовь Израилевна. Заведующая общим отделом Добрянского райиспол-

кома Звагельская Фаина Львовна была поваром партизанской кухни и рядовым бойцом отряда.

По словам Евтушенко, Эпштейн был смелым и мужественным человеком с твердым характером, железной волей и выдержкой. Особое мужество и отвагу Эпштейн, Рукина и Звагельская, как и другие их побратимы, проявили во время операции «Замглай», направленной против партизан.

Партизаны отряда им. Воронцова первыми начали «рельсовую войну» на железнодорожной магистрали Гомель-Чернигов. Один раз разбили немецкую дрезину, погибли один генерал, восемь офицеров и двое немецких солдат. В генеральском портфеле были найдены важные документы.

Летели в воздух автомашины, мосты, поезда. Уже к 30 сентября 1941 года в отряде насчитывалось более 600 человек с Украины, России и Белоруссии. Только в 1941 году были пущены под откос 9 поездов с боеприпасами и продовольствием, 4 дрезины, 34 автомашины, было подорвано 6 мостов, станция Горностаевка, разгромлена комендатура в Добрянке.

7 ноября 1941 года над зданием поселкового совета был вывешен красный флаг, в честь 24-й годовщины Октябрьской революции состоялся митинг.

Добрянский отряд оказался на острие главных сил врага – группы армии «Центр». В феврале 1942 года героически погибли командир отряда Тихон Евтушенко и Любовь Рукина. В неравном бою с полицией погибли 6 партизан, в том числе И.М. Мальков, А.Е. Эпштейн, Ф.Л. Звагельская. Фактически отряд перестал существовать. Оставшаяся группа партизан во главе с Г. Артазеевым пробралась в Корюковку и соединилась с областным отрядом под командованием А.Ф. Федорова. Позже Г. Артазееву было присвоено звание Героя Советского Союза. Несмотря на трагическую судьбу Добрянского отряда, Федоров в своей книге «Подпольный обком действует» дает высокую оценку партизанам этого отряда. Это был один из первых отрядов, самый сильный в то время на Черниговщине. В 60-е годы добрянским партизанам был установлен памятник.²

Право на героизм

В своей книге «Уходили в поход партизаны» известный фотокорреспондент ковпаковец Яков Давидзон поместил фотографию юного связного командира Черниговского партизанского соединения А.Ф. Федорова Миши Давидовича. В отряде также воевали Мишин отец и сестра.

Командир любил Мишу не только за храбрость, но и за его веселый характер. Не было в отряде другого такого куплетиста, затейника и весельчака, как Миша Давидович. На фотографии – улыбающийся подросток в шапке-ушанке с красной звездой, в телогрейке с карабином и гранатой за поясом. Когда выходили из окружения, Миша с небольшой группой бойцов ушел в разведку. Немцы обнаружили партизан. Завязался бой. Вся группа погибла, а Миша был тяжело ранен. Он видел бегущих к нему врагов, спешивших взять его в плен. И когда они приблизились вплотную, выдернул кольцо из гранаты. Так героически погиб партизан Миша Давидович ³.

Хотелось бы о нем и его семье рассказать более подробно. Возле каждого фото юных партизан в книге указывалось, что это «русская патриотка», это «сын украинского народа», или «защитник белорусского народа». Получается, что у всех детей указывалась принадлежность каждого к какому-то народу. Этим подчеркивался героический порыв всего многонационального народа в борьбе с врагом. Однако под фото, где рассказывалось о подвиге Миши Давидовича, не было указано ничего. Было просто написано – Миша Давидович.

В другую книгу «Орлята партизанских лесов» Яков Давидзон поместил 12 очерков о детях-партизанах соединения Федорова и Ковпака и фото каждого военных и послевоенных лет. Только у двух человек не было послевоенных фото. Это у 16-летнего Васи Коробко, из дивизии П.П.Вершигоры, погибшего в 1944 году, подвиги которого были отмечены орденами Ленина и Красного Знамени. Отсутствовало фото и Миши Давидовича, который также героически погиб, защищая

Родину. Было ему тогда 15 лет. Несмотря на то, что Миша выполнял опасные поручения командира соединения, храбро воевал, не сдался живым в плен, а погиб, унеся с собой много фашистов, он не был удостоен никаких наград.

Вот что рассказал в 2009 году редактору газеты «Тхия» Семену Бельману бывший юрист, начальник Госслужбы Деснянского района Чернигова Михаил Александрович Еленский. Показав военное фото Миши в вышеуказанной книге, он сказал: «Это мой дядя!» И сообщил, что Миша Давидович (1928 г.р.) – родной брат его матери, Давидович Евдокии Зиновьевны (1925 г.р.). Жили они с отцом Зиновием Львовичем (1889 г.р.) и матерью Елизаветой Леонтьевной в местечке Ропск около Новозыбкова. З.Л. Давидович работал начальником леспромхоза и в начале войны ушел в партизаны. В семье Давидовичей было шестеро детей. Еврейку Елизавету Давидович с тремя младшими детьми кто-то выдал, и их всех расстреляли.

Отца и старших детей Михаила и Евдокии во время ареста матери не было дома, и они чудом остались в живых. Старший брат учился в Москве. Пережив трагедию, Михаил Зиновьевич с сестрой пошли искать отца в лес и попали в отряд Федорова. Зиновий Львович в отряде занимался тыловым обеспечением. Находился в отряде до освобождения Черниговщины. Дожил до наших дней. После войны работал директором сахарного завода. Его дочь Евдокия Зиновьевна (мать Михаила Еленского) воевала медсестрой до 1943 года. После окончания войны работала фельдшером ⁴.

В том же материале газеты были приведены примеры отношения общества к еврейским подвигам уже после войны. Так, в «Радянській енциклопедії історії України» в 4-х томах (1969–1972 гг.) из восьми евреев Героев Советского Союза уроженцев и освободителей Черниговщины, был указан только один – Вихнин Залман Давидович, который похоронен в центре Чернигова. В сборнике документов «Черниговщина в

период Великой Отечественной войны» (1978 г., Киев) из 157 Героев Черниговщины, из которых восемь человек еврейской национальности, указан также только один человек – Борис Миронович Ривкин.

Вот и у Миши Давидовича, видимо, по той же причине, не была указана национальность. Сам Я. Давидзон, зная семью Давидовичей, не мог так написать. В конце книги читаем: «Литературная запись Игоря Заседы». Теперь понятно, кто виноват в вышеизложенном. Но не будем судить строго только одного его. Разве он мог один пойти против системы?

Сейчас в Чернигове появилось несколько улиц в честь Героев Советского Союза еврейской национальности. Хочу добавить, что по инициативе автора этих строк в Глухове в 2009 году также появилась улица имени Героя Советского Союза глуховчанина А.Л. Каплунова.

Хотя подвиг Миши Давидовича и не был по достоинству оценен, хочется надеяться, что он все равно найдет всенародное признание.

Партизаны Хильчанского (Середино-Будского) района

Хильчанский район Черниговской области (теперь С. Будский Сумской области) был создан в 1935 году. С самого начала войны жители района стали готовиться к отпору врага. После эвакуации жителей в августе 1941 года начальник Хильчанского районного отделения НКВД Михаил Соломонович Калугин организовал партизанский отряд. 7 сентября 1941 года отряд вышел в лес. 9 сентября 1941 г. Красная Армия ушла из Зноб-Новгорода. В отряд вошли начальник Хильчанского районного узла связи Печерский Михаил Архипович с супругой, главным врачом районной больницы Фаиной Абрамовной Печерской. Михаил Печерский стал радистом, а жена – заведующей медчастью отряда. Однажды Калугин, Печерские и еще несколько человек пошли на задание и пропали безвести.⁵

Немцы с шумом вошли в город. Сразу стали обходить дома в поисках пищи. Начались грабежи. Было организовано Хильчанское полицейское управление, в которое вошло 240 человек. Грозой Хильчанского и С.Будского районов стал сотник Кендзюр, прибывший в конце сентября 1941 года с 20 полицаями из Галичины. Он переодевал полицейав в красноармейскую форму, вооружал их и брал на «дело» – грабить и убивать евреев. Однажды им удалось схватить в Середино-Буде 38 партизан и расстрелять их. Среди расстрелянных оказался глуховчанин, один из братьев Казулиных Гиля Израилевич, который с разрешения командования пошел навестить свою семью, но был выдан соседями. Теперь его имя находится на мемориальной плите среди погибших.

В 1941-1943 гг. фашистами было уничтожено в С.Будском районе 2434 человека, а в Хильчанском – 1161 человек. В 1942 году военный кинооператор Вайнерович, побывав в партизанском крае Хинельских лесов, создал первый партизанский документальный фильм «Брянские партизаны».

С 9 мая 1942 года командиром Хильчанского партизанского отряда стал Герой Советского Союза Н.В. Таратуто. Ему удалось разоблачить в отряде фашистского лазутчика. Фашисты с полицаями возле села Остроушки расстреляли 344 человека из с. Белоусовка. Там же, недалеко, в с.Коротченково, они расстреляли 126 евреев и 48 цыган из Новгород-Северска.

Как я установил, среди расстрелянных было трое родственников моей жены: Мурашковская, 1901 г.р., Гиля Мурашковский, 1876 г.р. и Перла Гильевна, 1927 г.р. Сейчас в с.Остроушки и в с.Коротченково жертвам нацизма 1941–1943 гг.установлены памятники. Шосткинская еврейская община (Г. Ворович и Ю. Лушев) планируют в 2014 году установить плиты с фамилиями погибших.

Особенно ярко описал боевой путь Хильчанского отряда, его трагизм и возрождение, бывший юный партизан, генерал-лейтенант, доктор исторических наук Анатолий Владимирович Русак в своей книге «Партизаны – второй фронт». Его

отец Владимир Русак был комиссаром партизанского отряда имени Т.Г. Шевченко, мать Мария Русак – фельдшером этого отряда. Анатолий Владимирович в книге подчеркнул, что «... партизаны Черниговщины и Сумщины оказали Красной армии огромную помощь в приближении Победы».

Так как отец А.Русака знал немецкий язык, то он находился при штабе Сабурова, а мать была в санчасти. Юному Анатолию посчастливилось видеться с С.А. Ковпаком, С.В. Рудневым и многими другими командирами. В конце лета 1943 года Анатолия вывезли на «Большую землю».

Упомянув здесь город Новгород-Северский, вспомним руководителя подпольной молодежной группы, которую возглавлял капитан Смолянский. Группа состояла из 17 человек. Спасая после предательства товарищей, он взял всю вину на себя. Не выдав никого, он был расстрелян. Именно благодаря ему уцелело несколько человек. О гибели секретаря Новгород-Северского райкома партии Леонида Иосифовича Цивлина рассказала мне его дочь Рита Леонидовна Цивлина. Ее отца оставили в городе для работы в подполье и организации партизанского отряда. Однажды, когда Леонид Иосифович собрал свою группу для постановки им задания, по наводке предателя немцы сбросили в их расположение бомбу, и вся группа погибла.⁶

Реликвия партизана Захара Кадина

О городе Корюковке уже вспоминалось несколько раз. А вот еще один из трагических и героических эпизодов из жизни еврейской семьи этого города.

Семья Ильи Кадина: муж, жена и трое детей, – ничем не выделялась среди жителей. Пришла война. Их, как и всех других евреев города, поместили в гетто. Очень немногим удавалось выйти оттуда живым. Наступил страшный 1942 год. Предчувствуя беду, старший сын Захар спрятался у знакомых. А следующий холодный день запомнился ему на

всю жизнь: отца, мачеху, сестру и брата немцы вывезли на машинах на окраину Корюковки и расстреляли. Надо было уходить из города. Долгие зимние поиски привели Захара в соединение А.Ф. Федорова. Началась боевая партизанская жизнь. Вскоре Захар стал опытным подрывником. Опасность и смерть подстерегала его на каждом шагу. На его боевом счету множество взорванных фашистских эшелонов с военной техникой и живой силой противника. Ни одна большая боевая операция не обходилась без его участия.

Незадолго до освобождения Чернигова при выполнении боевой задачи Захар после тяжелого ранения был отправлен на лечение в город Лысьва Пермской области. Комсомольцы эмальзавода города, узнав о партизане, навестили его в госпитале и подарили Захару Ильичу эмалированную кружку с надписью «Партизану ВОВ». Захар Кадин берег ее и после войны.

Со временем кружка стала ржаветь, и в 1984 году Кадин отправил ее на завод для обновления. Комсомольцы выслали партизану новую кружку, на которой написали: «Партизану Отечественной войны Кадину Захару Ильичу в честь Дня Победы от комсомольцев Эмальзавода». Старую кружку они оставили себе в музей завода. Об этом подарке партизану 21 мая 1985 года был написан рассказ в газете «Правда».

За боевые подвиги Захар Ильич был награжден орденами Красной Звезды, Отечественной войны, «Знак Почета», медалями «За отвагу», «Партизану Великой Отечественной». После войны работал в городах Мена, Прилуки, Чернигов на руководящих постах. На пенсию пошел в 78 лет.

В 1953 году Захар Кадин женился на черниговчанке, фронтовичке, известном юристе города Белле Брусиной. Отец и брат Беллы воевали на фронте. В 1943 году и она пошла добровольцем на фронт. Воевала зенитчицей на бронепоезде №220. Под Москвой была ранена. День Победы встретила в Восточной Пруссии. За время войны она с друзьями сбила 20 самолетов врага. Брат Григорий погиб в бою. Захар Ильич

и Белла имеют двоих дочерей. Лариса – Заслуженный врач Украины, работает в Чернигове. Инесса живет в Германии. Семья до сих пор хранит реликвию военных лет с дорогими для них словами ⁷.

Партизанский билет Матвея Кричевского

Жила до войны в городе Корюковке семья Бориса Кричевского, который с первых дней войны оказался на фронте. Так получилось, что жена Эсфирь Менделевна с тремя детьми: Беллой, Шайей и Мотей, – эвакуироваться не успела. Старшего сына, 17-летнего Матвея, мать отправила к знакомым на хутор Хворосты недалеко от города, чем и спасла ему жизнь.

Кирилл Иванович Опанасенко с женой Дарьей Яковлевной встретили Матвея как сына. Дарья часто ходила в Корюковку на базар. Однажды она узнала, что немцы в нескольких домах сделали «гетто» для евреев. Вскоре Кирилл Иванович с женой прослышали, что евреев, под видом перевода на новое место жительства, стали вывозить за окраину города и возле Березного расстреливать. Так погибли мать Матвея, 12-летняя Белла и 9-летний Шая.

Несмотря на большой риск, семья Опанасенко продолжала прятать Матвея до середины декабря 1941 года. Наконец, поняв неминуемую угрозу ареста со стороны полицаев, Кирилл Иванович сказал Матвею: «Сынок! Тебе надо идти и искать партизанский отряд».

15 декабря 1941 года Матвея одели, обули, дали харчей и благословили на поиск партизан. Идти надо было к селу Рейментаровка. А это далеко и опасно. В селе Тельное совсем обессиленный Матвей рискнул и попросился переночевать. Ему повезло. Его обогрели, накормили и показали дорогу на Саможуги. Вот там-то его и нашла партизанская разведка. Завязали глаза, доставили в землянку к командиру отряда имени Щорса Тупику. Так Матвей Борисович Кричевский стал стрелком взвода Ростального Григория Кондратьевича.

Партизанская жизнь продолжалась до марта 1944 года, после чего она сменилась на фронтную.

Старшина минер 70-й армии 2-го Белорусского фронта возвратился в Корюковку с двумя орденами Красная Звезда, орденом Славы, с медалями «За взятие Варшавы» и «За взятие Берлина». После возвращения домой Матвей Борисович навестил своих спасителей – семью Опанасенко. До самой смерти Кирилл Иванович с женой считали Матвея своим сыном. Спасая евреев, своим мужественным гражданским поступком они заслужили благодарность еврейского народа и звание «Праведник народов Мира».

Как память о тех боевых годах, остался у Матвея Кричевского партизанский билет №107, выданный ему Корюковской администрацией 6 сентября 1968 года ⁸.

Юный партизан Зиновий Пергаменщиков

У многих еврейских семей Черниговщины похожие военные судьбы – выжить удавалось единицам. Так случилось и с семьей родственника Семена Бельмана – Моисея Пергаменщика. Жили они в городе Мена Черниговской области. Старший сын пошел на фронт, а мать и отец с сыном Зямой (1926 г.р.) не успели эвакуироваться и остались в городе.

В одной из карательных акций мать и отец Зиновия были расстреляны. Зяме чудом удалось спастись. Приходилось прятаться как от немцев, так и от своих. К счастью, в результате длительного поиска судьба привела 15-летнего подростка в партизанское соединение А.Ф. Федорова.

Отважный партизан с боями прошел весь боевой путь вплоть до освобождения Чернигова. Имеет ряд наград. Сейчас бывший юный партизан Пергаменщиков Зиновий Моисеевич с женой, дочерью и внуками проживает в городе Ашдод в Израиле.

Хотелось бы отметить, что в Израиле во всемирноизвест-

ном музее Холокоста «Яд Вашем» наряду с городами Сумщины, среди которых Ромны, Конотоп, Сумы, Глухов, Кролевец, Шостка, Путивль, отмечены и города Черниговщины: Чернигов, Корюковка, Нежин, Щорс, Добрянка, Городня, Мена, Новгород-Северский.

Партизанское соединение дважды Героя Советского Союза А.Ф. Федорова оказало огромную помощь Красной армии в противодействии фашизму. В нем воевали люди разных национальностей, в том числе 314 евреев. 29 человек были командирами различных подразделений.⁹

Семья партизана Безручко

В буреломе Октябрьской революции 1917 года еврей Михаил Безручко, (1908 г.р.) лишился родителей. Проживая в городе Городня Черниговской области, в 20-е годы прошлого столетия Михаил был усыновлен цыганской бездетной семьей. Отчим Василий с женой очень любили приемного сына. Подошло время, и Михаил женился на цыганке. Вскоре у них родилось четверо детей: Матрена (1934), Демьян (1936), Соня (1938) и Василий (1941).

Началась война. Фашисты с полицией уничтожили почти всех евреев и цыган. Михаилу Безручко с женой повезло – они с детьми успели скрыться и попали в партизанский отряд соединения С.А. Ковпака. В отряде бойцы и командиры, как могли, старались сохранить эту семью.

Им вторично повезло – они все выжили. После войны у Михаила Васильевича Безручко родились еще две дочери. Они давно живут в Чернигове и являются членами еврейской общины.

Вот такую историю поведал мне председатель Черниговской областной еврейской общины Семен Бельман.

Юная ковпаковка из Новозыбкова

Сейчас юной ковпаковке Белле Непомнящей 85 лет. Проживает она в Израиле. Ее отца в Новозыбкове Черниговской губернии жители знали как прекрасного пекаря. Мать воспитывала троих детей и была домохозяйкой. Старшая сестра и брат Беллы вернулись с войны живыми. 14-летняя Белла с родителями не успела эвакуироваться. Ее отец был расстрелян уже в первые дни войны. Однажды, когда колонну евреев женщин, стариков и детей вели на расстрел, Белле с матерью удалось убедить охрану, что они не евреи, так как были светловолосыми, и убежать.

В ободранной одежде, голодные, с обморожениями они скрывались по деревням. Чаще всего их пристанищем были заброшенные сараи, погреба и стога сена. После двух месяцев страшного голода и скитаний в селе Мелиж хозяйка пустила их в хату, накормила и приютила.

Утром в дом вошла группа вооруженных людей. Белла с матерью сильно испугались, думая, что их сейчас расстреляют. Но им повезло. Это были партизаны. Так они оказались в 1-м Харьковском отряде им. Котовского, которым командовал Николай Иванович Воронец.

Мать с Беллой выпекали хлеб и стирали одежду. Позже командир включил Беллу в группу разведки. Она часто была в засадах. Иногда сидела в холодном болоте по полдня. Ухаживала за ранеными, пасла скот даже под бомбежками. Отряд оборудовал партизанский аэродром, на котором принимали вооружение, продукты, медикаменты. Обратными рейсами увозили раненых. В октябре 1943 года их отряд влился в бригаду С.А. Ковпака. В одном из боев Белла была ранена и вместе с детьми улетела на «Большую землю». Ее направили в Казань, а мать осталась в отряде. В одном из боев мать погибла.

После войны Белла Непомнящая проживала в городе

Клинцы. Вышла замуж и родила сына. В 2000 году вместе с семьей она выехала в Израиль (г. Кармиэль). Ее внук служил в Армии Обороны Израиля. Белла – «Почетный донор», сдала около 80 литров крови. Состоит в Совете партизан-ковпаковцев. Награждена орденом Отечественной войны, медалями.⁹

Специальный корреспондент, партизан и фотожурналист Яков Давидзон

Известный фотожурналист, корреспондент газеты «За Радянську Україну» Яков Борисович Давидзон родился в 1912 году в Винницкой области. Работал в телеграфном агентстве УССР. На войне с 22 июня 1941 года. По заданию штаба партизанского движения Украины он был направлен в соединения А.Ф. Федорова и С.А. Ковпака. Вместе с народными мстителями с оружием в руках прошел сотни километров по вражеским тылам. В своей книге «Уходили в поход партизаны...» Давидзон создал фотолетопись и запечатлел образы легендарных командиров, многих бойцов – людей негибаемого мужества. Сначала Давидзон воевал в соединении А.Ф. Федорова, где заместителем был Н.Н. Попудренко. Получил автомат, гранаты, запасные диски. Там же в рюкзаке Якова лежали фото пленки и все необходимое для работы. Вот один из эпизодов биографии Якова Борисовича. В марте 1943 г., когда федоровцы пошли навстречу Ковпаку, Н.Н. Попудренко остался командиром Черниговского отряда. Попав в окружение, Попудренко приказал Давидзону сжечь пленку, чтоб она не досталась врагу. После долгих споров Яков с болью в сердце засветил 300 метров пленки. Когда Попудренко собрал всех командиров на совещание, Давидзон незаметно всех сфотографировал (6 июля 1943 г.)

Как оказалось потом, это был последний снимок командира. Через четыре часа боя в возрасте 37 лет Попудренко погиб. Звание Героя Советского Союза ему было присвоено

посмертно. 21 сентября 1943 года Давидзон сделал последний снимок на Черниговщине, когда партизаны встретились с частями Красной Армии.

Я. Давидзон постоянно был в поиске сюжетов и в центре событий. Его фото зафиксировало дымящиеся печи Майданека, поднимающиеся из руин ДнепрогЭС и Азовсталь... Яков Борисович Давидзон – Заслуженный журналист Украины. Был награжден орденами Красного Знамени, Отечественной войны, двумя орденами «Знак почета», медалью «Партизану Отечественной войны». Был Почетным членом Еврейского совета Украины. В Киеве на доме, где проживал Давидзон, установлена мемориальная доска ¹¹.

1. Корниевская Д. Спасение Якова Зуссермана. Газета «Тхия» – №11–14 ноября 2012 г. – С.3

2. Григорьева-Мильская.Л.И. Герои Добрянских лесов. Газета «Тхия». – № 10 – 10 октября 2012 – С.2

3. Давидзон Я. Уходили в поход партизаны. – К., – «Мистецтво», 1975

4. Бельман.С. Право на героизм. Газета «Тхия» – № 9 – 23 сентября 2013– С.2 5. Русак.А.В. Партизаны: второй фронт. – К., 2010. – С. 32-33

6. Часницкий.М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. – К., ЕСУ, 2011 – С. 242-243

7. Кадина Белла. Зенитчица. – Газета «Тхия» – № 7– 17 июля 2007

8. Корниевская. Д. Рассказ о пережитом – Газета «Тхия» – № 1 – 23 января 2004.

9. Горон О.С. Жити, щоб пам'ятати. Суми – 2010 – С.56

10. Порт Г. Юная ковпаковка. Газета «Еврейские вести» – №11 (500) – ноябрь 2012. – С.8

11. Левитас И.М. Еврейская Военная Энциклопедия. – К., ЕСУ. 2007 – С.197

ПРО АВТОРІВ

Бельман Семен

Голова Чернігівської обласної єврейської общини, віце-президент Єврейської Ради України, заслужений працівник культури України

Бібік Ніна

Зав. відділом Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана

Бойченко Світлана

Викладач Чернігівського державного інституту економіки та управління

Горох Микола

Кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Демченко Тамара

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка

Єрмоленко Ольга

вчений секретар Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського

Журавльова Тетяна

*Зав. відділом Чернігівського історичного музею імені
В.В. Тарновського*

Конончук Іван Миколайович

*Кандидат історичних наук, викладач кафедри історії
України та політології Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя.*

Кондратюк Григорій

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
Республіканського вищого навчального закладу «Кримський
інженерно-педагогічний університет» м. Сімферополь*

Ларіонова Любов

*Ст. науковий співробітник Чернігівського історичного
музею імені В.В. Тарновського*

Морозова Анна

*Кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу
використання інформації документів ДАЧО*

Мудрицька Вікторія

*Зав. відділом Чернігівського історичного музею імені
В.В. Тарновського*

Подгорний Євгеній

журналіст, юрист. м. Аахен, Німеччина

Толкачова Оксана

Науковий співробітник Корюківського історичного музею

Часницький Михайло

Краєзнавець, директор громадського єврейського музею у Глухові

ЗМІСТ

Демченко Тамара

Справа Бейліса і сучасність: деякі уроки знаменитого процесу. 3

Толкачова Оксана

Ушамирські-Голкови: пошук, дослідження, пам'ять. 15

Бойченко Світлана

Етно-конфесійна специфіка некрополю Чернігова
XIX – початку XX ст. 21

Бельман Семен

Еврейские погромы Гражданской войны:
хроника трагедии и помощи пострадавшим. 35

Конончук Іван

Проблеми євреїв в Україні 1920-х – поч.1930-х рр. 52

Кондратюк Григорій

Взаимодействие УкрКОМЗЕТа и Крымского
представительства КОМЗЕТа в деле переселения
евреев Левобережья в Крымскую АССР
в 1920-х – 1930-х годах 64

Горох Микола

Уповноважені Наркомату зовнішньої торгівлі
у Чернігівській області 77

Мудрицька Вікторія

Документи о деятельности Джойнта на Черниговщине
из Нью-Йоркского Архива 90

Ларіонова Любов	
Знавець своєї справи	97
Єрмоленко Ольга	
Матеріали Абрама Кацнельсона у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського.	105
Журавльова Тетяна	
Матеріали знаного шевченкознавця в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського	110
Бібік Ніна	
Портретний жанр у творчості Олени Левіної (з колекції ЧОХМ імені Григорія Галагана)	123
Подгорний Євгеній	
Генеральського полку прибыло...или снова о генералах-евреях из Черниговщины	127
Морозова Анна	
Події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у листах Г.М. Говзмана до дружини та дітей.	134
Михайло Часницький	
Участие евреев в боевых действиях партизанского соединения А.Ф. Федорова	146

Для нотаток

Науково-публіцистичне видання

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

мова українська та російська

Відповідальна за випуск **В. Мудрицька**

Технічний редактор **О. Єрмоленко**

Дизайн обкладинки **Л. Посьмашна**

Комп'ютерна верстка **О. Журко**

Коректори **В. Мудрицька, О. Чеван**

Підписано до друку 28.11.2014 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк.арк. 10,5+0,5 іл. Ум. фарб.-відб.10,5+0,5 іл. Обл.-вид. арк 9,77+0,46 іл.

Зам. 0078. Наклад 150 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462) 972-661, 972-664

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40